ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА *PROBLEMY SLOV'IANOZNAVSTVA*
2004. Вип. 54. С.78–103. *2004. Vol. 54. P.78–103.*

УДК 811.161.2=162.1'374'373.45–112

ХАРАКТЕР ЗАПОЗИЧЕНЬ ІЗ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКУ XVI–першої половини XVII ст.

Лариса ГОНТАРУК

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра загального мовознавства

У статті на матеріалі дев'яти зошитів "Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.", а також індивідуальних спостережень за мовою творів XVI–першої половини XVII ст. зроблена спроба розкрити характер запозичень з польської мови в українську того періоду. З цією метою розглядаються лексико-тематичні групи, деякі понятійні поля, семантичні процеси у значеннєвій структурі полонізмів, синонімічні ряди, антонімічні пари, семантико-синтаксичні конструкції, наводяться окремі статистичні дані. Полонізми порівнюються з українською та церковнослов'янською лексикою. При аналізі до уваги беруться інтралінгвістичні та екстралінгвістичні чинники.

Ключові слова: запозичення, полонізм, церковнослов'янізм, українська лексика, семантика, синтаксичні конструкції.

Важко уявити мовну систему, яка б складалася лише з питомої лексики, адже це передбачає замкнуту з точки зору культури, економіки, політики, території етнічну групу, що б виключало можливість дії зовнішніх законів розвитку мови. Можна стверджувати, що усі мови світу більшою чи меншою мірою містять у лексичній системі запозичення. Власне у групі запозиченої лексики відображається і зберігається впродовж століть інформація про характер відносин, інтересів, спільної діяльності наших предків з іншими народами, які можна виявити шляхом аналізу запозичень.

У групі запозичень, які функціонували в літературній мові цього періоду, наявні пласти різного походження як з огляду на час запозичень, так і на мову-джерело. Предметом дослідження у цій статті є характер запозичень із польської мови в українську XVI–першої половини XVII ст. Дослідник лексичного фонду літературної мови київського періоду П.Ковалів стверджує, що польські запозичення у давніх пам'ятках дуже нечисленні. Вони в основному належать до XIV ст. і функціонують переважно у грамотах, написаних у польсько-литовських канцеляріях. П.Ковалів пише, що "навіть … у грамотах XIV–XV ст. польських слів небагато"[1]. Останнє твердження, щоправда, потрібно скорегувати, адже, за спостереженнями Л.Гумецької[2], запозичення актової мови XIV–XV ст. – це значною мірою польські та чеські лексеми і через них – ла-

[1] *Ковалів П.* Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. Нью-Йорк, 1964. С.97; див. також Курс історії української літературної мови. Т.1. Київ, 1958. С.51.5

[2] *Гумецька Л.Л.* Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. 1976. С.71–73.

© Гонтарук Л., 2004

тинські та германські елементи. Пояснюється це суспільними умовами, в яких українська актова мова функціонувала у даний період на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польсько-Литовської держави. Безпосередні контакти України з західнослов'янськими народами, з західною культурою загалом призвели до своєрідного процесу інтерференції, відображеної у мові писемних пам'яток[3]. Ці контакти пов'язані насамперед з політичним і культурним життям нашого народу і наших сусідів і, головним чином, з Реформацією та її гаслом перекладу Святого Письма на народні мови. Нагадаємо, що з Німеччини, Чехії через Польщу Реформація наприкінці XV–на початку XVI ст. докотилася до Білорусії та України. Саме тоді тут розпочинається активний процес витворення національних мов. Напрямок культурних впливів значною мірою позначився на лексичній системі цих літературних мов, про що свідчить велика кількість запозичень із німецької, чеської та особливо з польської мов. Найчастіше польська мова була останнім джерелом запозичення чехізмів[4] та германізмів.

Розвиток функціональних стилів польської мови, який почався з другої половини XVI ст. під впливом Реформації, зробив її повноцінною літературною мовою. А те, що реформаційна ідея введення народної мови у церковну сферу проникла на Україну з Європи через Польщу, зумовило той факт, що богослужбові твори польською мовою стали зразками для українських перекладачів. Цим пояснюється значна кількість запозичень саме з цієї мови в українській літературній мові XVI–XVII ст. Щодо української мови аналізованого періоду польський лінгвіст Т.Лер-Сплавінський писав: "мова літературних творів XVII–XVIII ст. була перенасичена польськими словами, українізованими шляхом додавання українських закінчень, була значною мірою штучно створеною і мала слабкий зв'язок з живою побутовою мовою народу"[5]. Українсь-

кі дослідники теж не заперечують цього факту. Надмір полонізмів у мові деяких тодішніх авторів вони пояснюють тим, що "вони не боялися, що мова цілком зіллється з польською, бо від неї її наочно відрізняло кириличне письмо"[6].

У досліджуваний період безпосередній вплив на формування української літературної мови мала і чеська мова. Зокрема, Чеська Біблія 1516 р. стала зразком для українських перекладачів богослужбових творів на українську мову, навіть для укладачів Острозької Біблії 1581 р., яку спочатку Костянтин Острозький планував видати українською мовою.

Європейська культура проникала в Україну XVI ст. з двох сторін: Заходу і Півдня, що позначилося і на мовній практиці. До впливів з Півдня ми повертатимемося спорадично, оскільки це не є предметом нашої розвідки. Детально, по пунктах, розглянемо лише польські впливи, звертаючи особливу увагу на оцінну лексику.

Порівняння групи запозичень із західноєвропейських мов XIV–XV ст. і XVI–XVII ст. дає підстави констатувати великі зміни, які відбулися у наступному періоді розвитку української мови у цій ділянці лексики. Передовсім, значно зросла їх кількість. Зокрема, у "Словнику староукраїнської мови" (далі ССМ) засвідчено 430 полонізмів, 64 чехізми, 42 слова староверхньонімецького походження та 50 – латинського, що

---

[3] *Єдлінська У.Я.* Ділова мова XIV–XV ст. в українському мовотворчому процесі // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1993. С.21.

[4] Див. *Kochman S.* Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Opole, 1975. S.15.

[5] *Lehr-Spławiński T.* Wzajemne wpływy polsko-ukraińskie w dziedzinie językowej. Kraków, 1928. S.49.

[6] *Ісаєвич.Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С.55.

потрапили в українську мову через посередництво чеської та польської мов, задокументовано ще 18 лексем германського та 6 слів латинського походження без вказівки на мову-посередник. Отже, загальна кількість лексем, що увійшли в українську мову XIV–XV ст. із західнослов'янських мов, за даними словника – 586, а із романо-германських мов – 24. Кількість неповна, оскільки автори ССМ не ставили за мету відобразити всю запозичену лексику, основну увагу вони зосередили на питомій.

Дані "Словника української мови XVI–першої половини XVII ст." (далі СУМ XVI–першої половини XVII ст.) набагато повніші, оскільки запозичення стали предметом зацікавлень його авторів. Однак повна картина буде створена лише після виходу всіх випусків цього словника. Поки що розглянемо й проаналізуємо матеріал дев'яти випусків, що побачили світ. Представлений у них матеріал (літери а–ж) містить 10 399 слів. Серед них автори виділяють 2232 запозичення, тобто 21,5%. Дані не зовсім точні, оскільки, незважаючи на колосальну проороблену працю у цій ділянці лексики, відзначаються як пропуски вказівок на походження, так і відсутність єдиного підходу до розуміння запозичень. Так, не вказано, що *животъ* – церковнослов'янська лексема, що слова *друкъ*, *жолъдатъ* запозичено з німецької через польську та ін. Не зовсім зрозумілими є й принципи етимологізування слів. Здебільшого морфологічна обробка запозиченої лексеми, на думку авторів словника, переводить іншомовне слово у розряд питомих (у цьому випадку довідка про походження відсутня), проте цей принцип витриманий непослідовно. Так, українська лексема *встяжливость* етимологізується як полонізм, оскільки є ремарка (пол. *powściągliwość*), тоді як *дофрасовати* уважається українським, хоча з польської запозичене слово *frasować*. З слів *выбачити* і *выбачовати* лише перше етимологізується як польське. Біля слова *выдвалтовати* стоїть ремарка (мад. *valt*), незважаючи на те, що слово в українській мові зазнало суттєвих морфологічних змін, тоді як слово *вочловеченіє* уважається українським, хоча є лише фонетичною зміною церковнослов'янської лексеми *вочеловѣченіє*. Питання ускладнюється тим, що у великій кількості слів, запозичених в українську мову через мову-посередник, відбулися фонетичні та морфологічні зміни вже у попередній мові-реципієнті. Виникає проблема, до якої групи запозичень їх відносити, адже в українську мову вони потрапили вже у зміненому вигляді з конкретної мови. Це стосується, наприклад, слів *декретовати*, *девастовати*, які запозичилися через польську з латинської (стп. *dekretować*, *dewastować* – лат. *dekretum*, *dewasto*). Вони явно відрізняються вже слов'янською морфологічною структурою від запозичених з польської ж мови латинізмів *гимназіумъ*, *гоноръ* (лат. *gymnasium*, *honor* – стп. *gimnazjum*, *honor*). Трапляються випадки невідповідності етимології у СУМ XVI–першої половини XVII ст. і "Етимологічному словнику української мови" (*глиста* у першому словнику – з церковнослов'янської, а у другому – з праслов'янської (ЕСУМ I 525)). Виникають труднощі в підрахунку і з огляду на те, що у словнику не зазначаються семантичні кальки, наприклад *выступокъ* – "гріх"[7]. Все це проблеми, без вирішення яких не може здійснюватись статистика запозичень і реально визначатись роль і частка цієї структурної одиниці у лексичній системі.

Попри зазначені недоліки згаданого словника, спробуємо все ж здійснити, хоча й не зовсім точні, обчислення, вибравши для підрахунків наступний шлях: дані словника не піддаємо ревізії, а беремо до уваги лише ті запозичення, які виділили його

[7] Див. *Kochman S.* Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Opole, 1975. S.25.

автори. При цьому відображаємо як первинну мову-джерело, так і мову-посередник. Однак лише останню уважаємо реальною мовою-джерелом для запозичення[8].

Серед 2 232 запозичень у словнику засвідчено 829 слів з польської, 632 – з церковнослов'янської, 291 – з латинської, 216 – з грецької, 114 – з німецької, 40 – з чеської, 27 – з мадярської, 17 – з турецької, 13 – з арабської, по 11 – з італійської та французької, 7 – з гебрейської, 5 – з угорської, по 3 – з тюркських, молдавської, литовської, по 2 – з перської, татарської, російської, по 1 – з румунської, єврейської, монгольської, хорватської, болгарської мов. При цьому через польське посередництво запозичено приблизно 1 145 лексем (161 – з латинської, 82 – з німецької, 24 – з грецької, 10 – з чеської, 9 – з французької, 7 – з італійської, по 3 – з мадярської та арабської, по 2 – з турецької та угорської, по 1 – з гебрейської, литовської, хорватської; складно визначити походження 24 слів, наявних як у польській, так і у чеській мовах[9]), що становить разом із власне полонізмами 50,7% усіх запозичень від вказаної кількості. Для порівняння – через церковнослов'янську мову запозичено 652 лексеми (18 – з грецької, 4 – з латинської, 2 – з гебрейської), що становить разом із власне церковнослов'янізмами 29,2% усіх запозичень. Висновок: саме польська і церковнослов'янська мови були найактивнішим джерелом запозичень: безпосередніх та опосередкованих, – 79,9% від усіх запозичень. Саме ці мови і були основними мовами, з яких здійснювалися переклади на українську літературну мову того часу.

Для розуміння реальних кількісних співвідношень питомої і запозиченої лексики в українській мові того періоду методологічно важливою є розвідка Й.Дамборського, який на матеріалі словника за редакцією В.Дорошевського[10] і праці Й.Трипуцького[11] досліджує кількість запозичень у польській мові. Він вказує, що на кожне четверте слово у словнику, а також на кожне використане у тексті припадає три питомі, а одне – чуже. Наведені Й.Дамборським дані стосуються писемної польської мови. Й.Дамборський згоджується, що тільки певна частина лексичних запозичень потрапляє до усного мовлення[12]. Для нас важливим є той факт, що статистичні дані вказують на більшу кількість запозичень у писемному мовленні, ніж в усному (Дамборський), а також на те, що у діалектному мовленні кількість запозичень нижча, аніж у літературній мові[13]. З таким твердженням перегукується і думка Т.Лер-Сплавінського, який підкреслював, що "у літературній [українській. – *Г.Л.*] мові вплив польської мови був і є, природньо, сильніший, ніж у народній [побутовій. – *Г.Л.*] мові"[14]. Дослідники наголошують, що дані про запозичення для словника завжди інші, ніж для тексту, оскільки, як правило, запозичення мають більше значення для словника, у тексті ж вони розпорошуються через низьку частотність уживання[15].

---

[8] Однак при аналізі конкретного матеріалу можемо вносити корективи. Тоді їх зазначаємо.

[9] С.Кохман уважає, що з XIV ст. не може бути мови про безпосередні чесько-українські контакти, з цього періоду лише польська мова виступає посередником чеських запозичень (Див.: *Kochman S.* Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Opole, 1975. S.15).

[10] Słownik języka polskiego / Pod red. W.Doroszewskiego. Warszawa, 1958.

[11] *Trypućki J.* Słownictwo współczesnej publicystyki polskiej.

[12] *Zarębina M.* Zapożyczenia w polszczyźnie mówionej // Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. S.235–242. Не усі мовознавці погоджуються з висновками Й.Дамборського, оскільки не приймають його методології.

[13] *Zarębina M.* Zapożyczenia w polszczyźnie mówionej. S.235–242.

[14] *Lehr-Spławiński T.* Wzajemne wpływy polsko-ukraińskie w dziedzinie językowej. Kraków, 1928. S.49.

[15] *Zarębina M.* Zapożyczenia w polszczyźnie mówionej // Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. S.241.

Ці висновки надзвичайно важливі для розуміння характеру української літературної мови XVI–першої половини XVII ст. Велика кількість полонізмів у писемному мовленні вказаної мови зовсім не означає функціонування такої ж їх кількості в усному народному мовленні. Одночасно наявність великої кількості польських запозичень у СУМ XVI–першої половини XVII ст. не передбачає наявність їх у такому ж відсотковому відношенні у писаних текстах.

Серед лексико-семантичних груп, які можна виділити у XIV–XV ст., за даними ССМ у сфері запозичень із польської мови, виокремлюємо в основному лексику суспільно-політичну, адміністративну, невелику кількість військових, математичних термінів, слів на окреслення родинних зв'язків, власних назв, назв на позначення процесу мислення, явищ природи, невелику кількість абстрактної і церковної лексики та деякі інші нечисленні групи (ССМ I–II). Наприклад, серед абстрактної лексики слова, які характеризують людину за різними проявами її психічного стану та почуттів (їх ще називають оцінними), майже не фіксуються. Тут документуються: *оуволотство* – 'зневага, образа', *скромливє* – 'пристойно', *схитритися* – 'схитрувати', *окроутнє* – 'жорстоко', *повъстягнути(ся)* – 'стриматися', *хвалєбный* – 'достойний, славний', *цный* –'чесний, достойний', *цнота* – 'чеснота, доброчесність' та деякі інші (ССМ I–II). У XVI ст. лексико-тематичні групи найрізноманітніші. Особливо виділяються за кількістю військова, юридична, професійна лексика, хоча й побутова, абстрактна (тут і оцінна), адміністративна лексика запозичувалися у великому обсязі. Лексика, що стосувалася релігійного життя, була тісно пов'язана з абстрактною лексикою. Заповнюється ця лексична ніша, наприклад, полонізмами оцінного характеру: *лютостивий, взгоржений, вунтпливий, пожадливий, погоржений, зафрасовати, утрапєнє, оукривжоний, суптельний, нендзний, спросний, безецний, непослоушенство* та великою кількістю інших слів польського походження.

Для розуміння характеру цих запозичень знову повернемося до тези, що польська мова, поряд із церковнослов'янською, у XVI–першій половині XVII ст. стала мовою, твори якої у перекладній практиці були зразком для українських авторів того часу[16]. Важливо пам'ятати, що кожна з літератур певного народу, вбираючи у себе впродовж віків переклади з інших мов, по-різному підходила до поняття "чужий". На думку багатьох дослідників, визначальною щодо поняття "чужий" у літературі є історична епоха, а не мова, на яку перекладено текст, чи культура, у систему якої входить даний твір[17]. Незалежно від мови і культури, в історії літературного перекладу вирізняють три етапи, в яких переклади іншомовної літератури виконували різні функції, а звідси – інакшим було розуміння проблеми перекладу, застосовувалися різні стратегії при тлумаченні[18]. Нас цікавить лише перший етап, оскільки це власне той період функціонування української мови, який є предметом нашого аналізу. На даному етапі (Середньовіччя – приблизно середина XVIII ст.) відбувалося витворення народних літератур. У цьому часі перекладна література трактувалася як органічна частина народної літератури (за Д.Ліхачовим) чи як засіб, що підсилював розвиток питомої

---

[16] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т.1–2. Варшава, 1930.

[17] *Левин Ю.Д.* Русские переводчики XIX века и развитие художественного перевода. Ленинград, 1985; *Топер Р.М.* Перевод в системе сравнительного литературоведения. Москва, 2000; *Balcerzan E.* Sztuka przekładu jako przedmiot badań literackich // Pamiętnik Literacki. 1980. №1; *Legeżyńska A.* Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Warszawa, 1986; *Krysztofiak M.* Przekład literacki a translatologia. Poznań, 1999; *Skibińska E.* Przekład a kultura. Elementy kulturowe we francuskich tłumaczeniach "Pana Tadeusza". Wrocław, 1999; *Urbanek D.* Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu // Przekład, język, kultura. Lublin, 2002, S.61–70.

[18] *Urbanek D.* Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu // Przekład, język, kultura. Lublin, 2002. S.61.

літератури (за А.Лєгежинською)[19]. Для цього періоду характерне наслідування форми, підпорядкування перекладу питомим нормам культури. Чужі елементи не стільки навіть витіснялися, скільки перетворювалися у питомі на основі аналогії[20]. Наприклад, польські перекладачі XVI ст. зверталися до латини і слов'янських мов, особливо до чеської, для оновлення і розширення лексичних засобів рідної мови. Латинізми трактувалися як доказ вченості та підносили в очах сучасників цінність перекладу. Такий критерій застосовувався у практиці, обгрунтовувався у теоретичних роздумах про мову[21]. В українській літературній мові XVI–першої половини XVII ст. питомими ставали як полонізми, так і церковнослов'янізми, які по-різному впливали на формування лексичної системи української писемної мови того часу.

У досліджуваний період в основному перекладалася і видавалася література релігійного характеру[22], що особливо сприяло проникненню іншомовної лексики в питому систему. Адже християнські ідеї, які передавалися народам їхніми рідними мовами, сильно наражалися на небезпеку деформації[23]. Це пов'язано з тим, що у християнстві певні поняття оцінювалися інакше, ніж у світській суспільній свідомості, а перекладні тексти, використовуючи питому лексику, могли привносити у зміст світські значення слів-відповідників. Тому церква завжди вела війну проти будь-яких змін у мові, яка її обслуговувала. Цим пояснюється як намагання ряду українських церковних та культурних діячів аналізованого періоду зберегти у церковній сфері церковнослов'янську мову, так і наявність у богословській літературі, написаній українською мовою, великої кількості чехізмів і полонізмів, які на той час уже більш-менш набули статусу традиційних термінів у богословській мові Чехії та Польщі[24].

Оскільки мова церкви завжди мала найвищий авторитет, при написанні українських богословських та інших книг іноді польська лексика (апробована польською церквою) могла займати домінуючу позицію[25]. Наприклад, у Картотеці "Словника украї-

---

[19] *Legeżyńska A.* Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Warszawa, 1986.

[20] *Urbanek D.* Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu // Przekład, język, kultura. Lublin, 2002. S.62.

[21] *Belcarzowa E.* Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolity. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódź, 1989. S.9.

[22] *Запаско Я.Т., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: У 3-х т. Київ, 1984; *Ісаєвич.Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С.44, 204.

[23] *Grzegorczykowa R.* Pokora, pycha i pojęcia pokrewne // Nazwy wartości. Lublin, 1993. S.25.

[24] У XIV–XV ст. чеська мова виконувала роль своєрідного "фільтру" при запозиченні християнської термінології із Заходу (Rybicka 1976, 10). Наприклад, у більшості найстарших писемних пам'яток польської літератури можна зауважити сильну залежність від чеських зразків: "Такі пам'ятки, як флоріанський чи пулавський Псалтир, Біблія королеви Софії та інші, просто рояться від чехізмів; у них трапляються не тільки поодинокі слова, а й цілі звороти і речення, живцем узяті з чеських першозразків, якими допомагали собі у праці наші перекладачі" (*Lehr-Spławiński T.* Wzajemne wpływy językowe polsko-czeske // Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego. Lwów, 1939. S. 95).

[25] Поки що про це говоримо дуже обережно, оскільки дане питання потребує детальнішого вивчення. Однак принагідно зазначимо, що, на відміну від польських запозичень, які використовувалися у церковній сфері і передавали високі поняття, навіть якщо й саме явище стосувалося негативних сторін життя (напр. спросность "розпуста"), українська лексика зовсім випадково потрапляла до нормативних типів висловлювання польської мови, виключно для емоційного, в основному негативного, підсилення впливу на адресата (*Rytter G.* Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź, 1992. S.94). Г.Риттер негативне забарвлення української лексики пояснює, зокрема, незвичайними емоційними асоціаціями, що викликали військові терміни зі сфери татарських і козацьких реалій, а також використанням українських слів у драстичних описах з часу польсько-козацьких воєн (*Rytter G.* Op. cit. S.145). Важко уявити, що результатом польсько-козацьких воєн було лише негативне ставлення до українців зі сторони поляків, на що явно вказують аналітичні дослідження українізмів у польській писемній практиці: "У фразах, що містять формальні українські риси, робились навмисні граматичні помилки, які згущувалися на

нсь-
кої мови XVI–першої пол. XVII ст.” пам’ятками задокументовано номени *балака* і *балакало* – ’балакун, базіка’, щоправда, у складі власних назв, однак наявність цих слів як прізвищ свідчить про існування в українській розмовній мові слова *балакати* та його похідних – *балаканина*, *балаканє*. Проте в Апокрифах використовується запозичена лексема *гаведа* (пол. *gawęda*) – ’розмова, балаканина’: “дхѡвные ... пожит‘ки с тыхъ маєтностей приход҃чїє ... на роскоши, на пѡм‘пы, на нупотрєбныє гавєды,.. и на иныє марныє выдат‘ки оборочаютъ” (Острог, 1598–1599 Апокр 194)[1].

За даними Словника, польські й українські лексеми неодноразово співіснували в тезаурусі української мови як фонетичні чи морфологічні відповідники. Їх співіснування не завжди було оправданим. Так, не було потреби вживати польську форму *гвуздік* – ’цвяшок’ або полонізм *вѣщшь* – ’астролог, віщун’ за умови існування українських слів *гвоздь* – ’цвях ’ і *вѣщокъ* – ’віщун, провидець’. Раціональним як запозичення у даному аспекті є церковнослов’янізм *вѣщатель* – ’вісник’, що відрізняється семантично від питомої лексеми *вѣщокъ* – ’віщун, провидець’.

У ряді випадків українське і запозичене слово, будучи морфологічними відповідниками, не дублюють семантику одне одного, тоді можна говорити про виправдане функціонування запозичення в українській лексичній системі, наприклад: пол. *вонность* – ’запах’ – укр. *воня* – ’сморід’, ’аромат’. Частіше це стосувалося церковнослов’янських лексем: цсл. *вопити* – ’кричати, волати’ (про небесні сили) – укр. *галасовати* – ’кричати, волати’ (про людину); цсл. *вѣщанїє* – ’проповідь’ – укр. *вѣщованє* – ’віщування, чаклунство’; цсл. *вѣщати* – ’проповідувати’ – укр. *вѣщовати* – ’віщувати, чаклувати’.

Питома лексика могла зазнавати певної дискримінації у силу й інших екстралінгвістичних чинників. Так, у результаті використання нових технологій у будівельній справі, які прийшли з Німеччини через Польщу на Україну, було запозичено велику кількість будівельної лексики, яка витіснила питомі слова із вжитку, порівняйте українське *выставенє* – ’збудування, побудова’, задокументоване у Тріоді 1631 р., і *будованє* – ’будування, побудова’ – полонізм з німецькою кореневою морфемою[26] (Brückner, 46), що функціонував у ділових і богословських пам’ятках. Перша лексема у пам’ятках аналізованого періоду використовується рідко, а згодом взагалі виходить із вжитку, витіснена запозиченням. Ще один приклад: полонізми з німецьким коренем (Brückner, 68) *цвякъ*, *цв҃хъ*, *цвячокъ* (Карт), які мали вищу частотність використання у пам’ятках аналізованого періоду, ніж українська лексема *гвоздь*, згодом витіснили останню зі вжитку.

Нерідко іншомовна лексика вводилася у текст шляхом пояснення її через питоме слово або більш відоме запозичення, іноді – з вказівкою на походження, наприклад, лат. *гуморы* – ’мокроти’: “А иж‘с҃ оучинила на пєрєдѣ змѣнка ѡ Люнатика(х), абѡ ѡ хоробѣ мѣс҃чной, ѡ той розѵмѣютъ нѣкоторыѣ, ижъ бывает‘ з‘ загнилоѣ мокроты або вѣлґотности, которѵю Латинницы **Ґѵ**морами называютъ” (Київ, 1637 УЄ Кал. 144); франц. *кграндукъ* – ’князь’: “Рудольѳъ цѣсарь ... султана Иахию послалъ до кграндука, то єсть до кнежате ѳролентийского” (1624 МИВР 164)[1].

Щоб розкрити характер запозичень з польської мови в українську XVI–першій половини XVII ст., розглянемо лексику деяких семантичних полів з точки зору їх походження.

рівні народної мови (селян) і викликали низький суспільний престиж рутенізмів (українізмів – *Г.Л.*)” (*Rytter G.*, Op. cit. S.144). Треба думати, що це був двосторонній процес. Припускаємо, що при такому відверто негативному ставленні до українців польські лексичні одиниці в українських текстах толерувалися не усім українським населенням.

[26] Словник не виділяє як запозичення.

Семантичне поле ’гордість, пихатість’ обслуговувала така питома лексика: *губаво* – ’гордо, пихато’; *высокозносивый* – ’зарозумілий, гордовитий, високомірний’; *гордостный, гордосердый, гордый* – ’пихатий, чванливий, гордий’; *гордыня, гордость* – ’пихатість’; *горделивый* – ’гордий’; *дмениє* – ’бундючність, пиха’; *выситися* – ’гордитися, пишатися’.

При цьому з польської мови запозичено лексеми: *взгарда* – ’пихатість, гординя’; *бута* – ’пиха, гордість’; *бутне* – ’бундючно, пихато’; *бутный* – ’бундючний, пихатий’; *вынеслость* – ’гордовитість, пиха’.

Дане семантичне поле містило і церковнослов’янізми: *возношениє* – ’чванливість, зарозумілість, гордість’; *возносимый, высокомысльный* – ’зарозумілий, пихатий’

Семантичне поле ’хитрість, фальш, лицемірство’:

питома лексика: *вырва* – ’облудник’; *выкрутачъ* – ’спритна і хитра людина, крутій’; *вселукавый* – ’підступний, лукавий’; *волоцюга* – ’ненадійна, нечесна людина, шарлатан’; *вовкъ* – ’лицемір’; *бісомудренний* – ’хитрий, підступний’; *б҃совъ* – ’лукавий, злий’; *б҃дний* – ’нещирий, нікчемний’; *выцвичоный* – ’хитрий’ (польський корінь)[27]; *двоєдушный* – ’лукавий, лицемірний’; *брехати* – ’говорити неправду’; *брехачъ* – ’той, що говорить неправду’; *дуреньє* –’обдурювання’; *дурити* – ’обдурювати’; *заведеный* – ’ошуканий, обдурений’;

полонізми: *влудити* – ’обдурити’; *выкрутарскїй, выкрутный* – ’вивертливий, підступний’; *выкрутацтво* – ’нечесне поводження, крутійство’; *вылгати* – ’вибрехати’; нім. через пол. *фалшъ* – ’лицемірство, хитрість’.

Можливо, церковнослов’янська мова була джерелом запозичень таких грецизмів: *гипокритский* – ’лицемірний, облудний, фальшивий’; *гипокрызыя* – ’лицемірство, облуда, фальш’;

Належав сюди і мадяризм *гам҃шно* – ’фальшиво, неправдиво’.

Семантичне поле ’зневага, образа’:

українська лексика: *взгоржати* – ’зневажати, погорджувати, принижувати’; *взгорженє* – ’зневага, презирство’; *досажати* – ’кривдити, ображати’; *досада* – ’образа, кривда’;

полонізми та латинізми: пол. *взгаржати* – ’зневажати, погорджувати, принижувати’; пол. *взгарда* – ’презирство, зневага’; пол. *доразливе* –’образливо’; пол. *дотклівый* – ’дошкульний, образливий’; пол. *дотклівость* – ’образа, прикрість’; лат. *деспектовати* – ’зневажати, кривдити, ображати’; лат. *деспектъ* – ’зневага, образа’; лат. *дизгонор* – ’зневага, образа’;

церковнослов’янська лексика: *возмущати* – ’зневажати, погорджувати, принижувати’; *возмущениє* – ’презирство, зневага’; *досадитель* – ’кривдник, образник’; *досажданіє* – ’образа, кривда’; *досаждати* – ’ображати, кривдити’.

Співставлення слів одного семантичного поля дає підстави стверджувати, що часто слова запозичувалися тими лексичними системами, які мали свої достатні потенції для обслуговування різних сфер української мови. Не стверджуємо, що це стосувалося усіх семантичних полів.

Поширенню полонізмів сприяли не лише екстралінгвістичні чинники, а й близька спорідненість двох мов. Адже відомо, що елементи, які не особливо відрізняються, легко піддаються взаємообміну. Велика подібність багатьох слів, фразеологізмів і синтаксичних конструкцій спричиняла перемішування їх у пам’яті мовців. Мовні елементи

[27] Можливо, полонізм.

польського походження могли, таким чином, сприйматися як забарвлені (найчастіше експресивно) варіанти або синоніми українських відповідників[28].

Польські лексеми нерідко були фонетичними відповідниками українських слів, що мали хоча б одне подібне значення[29]: пол. бечка (рідк, акт.)[30] – укр. бочка (част., різн. стил.); пол. биодро (1 раз, поез.) – укр. бедро (част., богосл.); пол. блядий (1 раз, травник) – укр. блѣдий (богосл.); пол. беднарський (1 раз, акт.) – укр. бондарский (2 рази, акт. і словн.); пол. брода (1 раз, акт.) – укр. борода (част., різн. стил.); пол. бродавка (акт., Вл. н.) – укр. бородавка (словн., богосл.); пол. бронити (1 раз, акт.) – укр. боронити ’забороняти’ (част., різн. стил.); пол. бялий (1 раз, акт.) – укр. бѣлий (част., різн. стил.); ч.пол. велкий (част., акт.) – укр. великий (част., всі стил.); пол. весоло (ориг. поез.) – укр. весело (част., різн. стил.); пол. взрокъ (част., богосл. і ориг.) – укр. взоръ ’погляд’ (різн. стил.) нерівноцінні семантично; пол. владносць (1 раз, акт.) – укр. владность ’володіння’ (част., різн. стил., перев. акт.); пол. влость (1 раз, драма) – укр. волость ’володіння’ (част., різн. стил., перев. акт.); пол. внентрности (1 раз, акт.) – укр. внутрности ’нутрощі’ (част., різн. стил.); пол. владати (част., різн. стил.) – укр. владѣти ’володіти’(част., богосл.) відповідники семантично нетотожні; пол. вихер (2 рази, акт.) – укр. вихоръ (част., перев. богосл.); пол. вздлуж (част., акт.) – укр. вздовж (част., акт.) семантично рівноцінні; пол. глова (1 раз, драма) – укр. голова (дуже част., різн. стил.); пол. глодъ (2 рази, драма) – укр. голодъ (дуже част., різн. стил.) нетотожні семантично; пол. взгардити (рідк., богосл.) – укр. взгордити ’погордити’ (частіше, різн. стил.); пол. вкротцѣ (рідк., різн. стил.) – укр. вкоротцѣ ’коротко, стисло’ (част., різн. стил.); пол. влоси (різн. стил., перев. богосл.) – укр. волося (різн. стил.); пол. дѧболъ (3 рази, ориг. літ. богосл. змісту) – укр. дияволъ (част., богосл.); пол. єднакий (не част., богосл. типу) – укр. однакий ’одинаковий’ (рідк., різн. стил. – Карт.); пол. єдностайнє (част., різн. стил.) – укр. одностайне, одностайно (не част., різн. стил., перев. акт. – Карт.); пол. дрога (1 раз, драма) – укр. дорога (дуже част., різн. стил.); пол. жебро (2 рази, акт.) – укр. ребро (не част., різн. стил., перев. богосл. – Карт.); пол. жлобъ (богосл.) – укр. жолобъ (різн. стил.) одинакова частота.

Для порівняння наведемо церковнослов’янські відповідники української лексики: цсл. брада (рідк., богосл) – укр. борода (част., різн. стил.); цсл. блато (рідк., словн., поез.) – укр. болото (част., різн. стил.) семантично нетотожні; цсл. блатний (1 раз, словн.) – укр. болотний (част., різн. стил.); цсл. брегъ (част., різн. стил.) – укр. берегъ (дуже част., різн. стил.) семантично нетотожні; цсл. бровь (част, різн. стил.) – укр. брова (рідк., різн. стил.); цсл. вежда (1 раз, богосл.) – укр. вежа (дуже част., різн. стил.) семантично нетотожні; цсл. одежда (не част., перев. богосл. – Карт.) – укр. одежа (част., різн. стил., перев. богосл. – Карт); цсл. єзеро (рідк., богосл.) – укр. озеро (част., різн. стил., перев. акт. – Карт.); цсл. древо (дуже част., різн. стил., перев. богосл.) – укр. дерево (дуже част., різн. стил.) семантично нетотожні. Інша група слів має укра-

---

[28] На емоційну забарвленність запозичень звертали увагу В.Турек, В.Мартинов, О.Ріпецька, І.Задорожний, Г.Риттер (див. *Задорожний Б.* История языка и экстралингвистические факторы // Вопросы языкознания (Москва). 1975. № 1. С.182–183; *Мартынов В.В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к проблеме прародины славян). Минск, 1963; *Ріпецька О.Ф.* Слов’янські лексичні запозичення у східнонімецьких діалектах // Питання слов’янського мовознавства (Львів). 1963. №7–8. С.151–160; *Turek W.P.* Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie. Kraków, 2001. S.5; *Rytter G.* Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź, 1992. S.142).

[29] Серед виділених авторами словника лексем можуть траплятися не лише полонізми, а й українські діалектні форми, збережені з праслов’янського періоду, однак ми не з’ясовуємо це питання спеціально.

[30] Біля кожного прикладу вказуємо частоту використання і стилістичну функцію.

їнські та польські відповідники (див вище): цсл. глава (дуже част., різн. стил., перев. богосл.) ; цсл. глад (не част., перев. словн. і богосл.) ; цсл. возгордити (1 раз, богосл.); цсл. вкратцѣ (рідк., різн. стил.); цсл. власи (рідк., перев. богосл.); цсл. єдинодушно (1 раз, богосл.).

Серед запозичень численною є й група морфологічних відповідників українських слів, наприклад: пол. вызина (рідк., богосл.) – укр. вижувка ’пагорб’ (1 раз, акт.); пол. взгорокъ (рідк., акт.) – укр. горбъ, горбокъ (част., акт.); пол. вижєньє (рідк., богосл.) – укр. видѣнє, видок ’видіння у сні’ (част., різн. стил.) семантично нетотожні; пол. виновайца (не част., акт.), виноватца (рідк., перев. акт.) – укр. винний (дуже част., різн. стил.), виноватий (част., різн. стил.) ’винуватець’; пол. вонтроба (рідк.,перев. акт.) – укр. внутро ’нутрощі’ (не част., богосл.).

Лексичні запозичення з польської мови нерідко дублювали семантику українських лексем, наприклад: пол. єлита (рідк., богосл.) – укр. внутро ’нутрощі’ (не част., перев. богосл.); пол. выщвати (1 раз, богосл.) – укр. выпхати ’вигнати, прогнати’(рідк., різн. стил.); пол. вытребити (1 раз, богосл.) – укр. вычистити (част., перев. богосл.); пол. выхелзненый (1 раз, богосл.) – укр. выузданый ’розгнузданий, нестримний’ (не част., акт.); пол. выпосаженє (1 раз, богосл.) – вѣно ’посаг’ (дуже част., різн. стил., перев. акт.) семантично нетотожні; пол. выцвичоный (1 раз, богосл.) – укр. вѣжливъ ’освічений’ (1 раз, словн.); пол. выхандоженє (1 раз, акт.) – укр. вычищенє ’вичищення’ (2 рази, словн.); пол. врацанє (1 раз, богосл.) – укр. блюванє (2 рази, словн., богосл.) та ін.

Дублювалась семантика й українських та церковнослов’янських лексем: цсл. воспитатися (рідк., богосл.) – укр. вскормитися ’виховатися’ (1 раз, богосл.); цсл. воскресший (не част., перев. богосл.) – укр. всталый ’воскреслий’ (1 раз, богосл.); гр. єресь (част., перев. богосл.) – укр. забобонъ (не част., перев. богосл.).

Як видно з прикладів, щодо частотності використання українські форми майже завжди переважали польські. Зазначимо, що, як правило, українські лексеми мають розбудовану семантичну структуру, на відміну від їх польських фонетичних, морфологічних і лексичних відповідників. Цим пояснюється значно більша частотність вживання українських слів у пам’ятках XVI–першої половтни XVII ст. Якщо ж семантична структура полонізму і питомої лексеми полісемна, але не аналогічна щодо їх ЛСВ, то їх частотність майже однакова, проте вони стилістично диференційовані. Як правило, питоме слово функціонує у більшій кількості стилів. Польські лексеми більш характерні для актової мови.

Українські слова та їхні церковнослов’янські відповідники теж часто стилістично диференційовані: церковнослов’янська лексика функціонує переважно у богословському стилі, тоді як українська – у всіх стилях. Семантична структура питомих лексем переважно більше розбудована і частотність їх використання вища.

В українській мові XVI–першої половини XVII ст. спостерігається тенденція до запозичування слів із різних мов на позначення однієї і тієї ж реалії: пол. вроценє – цсл. возвращениє – у. ворочанє ’повернення’; пол. вымовца – цсл. вѣтїа – укр. красомовца ’оратор’; ч. пол. владца – цсл. господинъ – гр. деспотъ – укр. державца, господаръ, государъ ’володар’; пол. двудесту – цсл. двадесятъ – укр. двадцать; пол. двунасте – цсл. дванадесять – укр. дванадцать; пол. паненский – цсл. цѣломудреный – укр. девественый, девественикъ ’невинний, непорочний’; пол. вынеслость – цсл. возношениє – укр. гордость ’чванливість, зарозумілість, гордість’; пол. вилготный – цсл. влажний – укр. волглый, волгостный ’вологий’; пол. вилготность – цсл. влажность – укр. влага ’волога’; пол. взгаржати – цсл. возмущати – укр. взгоржати ’погорджувати, зневажати, принижувати’; пол. водзи – цсл. бразди – укр. вожки ’віжки’; ч. пол. водзъ – пол.

герстъ – нім. гетманъ – лат. антесигнанъ, дуксъ – цсл. глава, вождь – укр. вожъ, воєвода ’керівник, ватажок’; ч. пол. валечникъ – пол. жолнѣръ – цсл. вой – укр. воєнникъ, воєвникъ, воинъ ’воїн’; ч. пол. валка – пол. боєваньє, герцъ – цсл. брань – укр. бой, бойка, воєваньє ’бій, боротьба’; пол. бечка – цсл. делва – укр. бочка ’бочка’; пол. побожность – ч. набожность – укр. вѣра, вѣрованє; пол. вѣлготности – лат. гуморы – укр. мокроты ’виділення, мокроти’; нім. гигантъ – гр. ґиґасъ – укр. велетъ ’велетень’ та ін.

Трапляються випадки дублетного запозичення одного і того ж слова у результаті різних шляхів запозичення, наприклад: геретикъ (грец. → лат. → пол.); єретикъ (грец. → цсл.) – ’єретик’.

Таке явище ми пояснюємо тим, що українська літературна мова у вказаному періоді лише творилася і, подібно до інших творених літературних мов, формувала свою лексичну систему. Таким чином, запозичення з різних мов можна розглядати не стільки як системні елементи, а швидше як пропозицію для наповнення даної системи[31]. Опосередковано цей факт вказує і на високу освіченість і психологічну відкритість тогочасної української інтелігенції до надбань інших народів.

Неологізми переважно представляли юридичну (правова) лексику. Тут і надалі латинізми не відділено від полонізмів, оскільки йдеться про польську мову як джерело безпосередніх та опосередкованих запозичень, однак перша мова-джерело вказана. Книжні запозичення з латинської мови, що реєструються у пам’ятках XIV–XVIII ст., мали реальні екстралінгвістичні передумови проникнення в українську мову за польським посередництвом, разом з тим, вони могли засвоюватися українською мовою безпосередньо або поряд з засвоєнням цих слів через польську мову. Це пояснюється високим рівнем розвитку освіти на Україні XVI–XVII ст. і знанням грецької та латинської літератури українськими вченими та творцями культури того часу[32].

До правової лексики належать, напр.: пол. *диспоноване* – ’розпорядження’, пол. *диспоновати* – ’роспоряджатися’ (лат. корінь), пол., ч. *досвідчити* – ’засвідчити провину’, пол. *дорадца* – ’дорадник’, пол. *досытьучинити* – ’компенсувати’, пол. *дуктъ* – ’офіційне визначення границь’, пол. *евикторъ* – ’гарант, поручитель’ (лат. корінь), пол. *експитативъ* – ’королівський привілей’ (лат. корінь), пол. *екстендованъє* – ’поширення вини’ (лат. корінь), лат. *експулсия* – ’примусове вигнання з володіння’, лат. *експировати* – ’втратити правову силу’ та ін. Українська лексична система мала питомі одиниці у правовій сфері, які пропонувала поряд із запозиченнями: пол. длугъ – укр. долгъ – ’борг’; лат. аргументъ – укр. доводъ – ’доказ’; лат. ексъterминация, баниция – ’вигнання’ – укр. выгнанє та ін.

Як уже було вказано вище, до неологізмів належала і переважна більшість оцінної лексики, яку детальніше проаналізуємо далі.

Привертають увагу стосунки між польськими та церковнослов’янськими запозиченнями в українській мові. Трапляються випадки дублювання церковнослов’янсь-

---

[31] Порівняйте обгрунтування С.Будним запозичень (у тому числі українських) у його польському перекладі Біблії 1572 р.: “Оскільки це не для однієї якоїсь країни … а усім перекладалось, тому теж жодним багатством (інших. – *Г.Л.*) мов не нехтували. … Це дурість мовою однієї країни погорджати, а другої словечка під небеса возносити” (цит. за: *Belcarzowa E.* Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolity. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódź, 1989. S.76). Подібна ситуація щодо запозичень на Україні повторилася і наприкінці XIX–на початку XX ст., коли знову постало питання творення української літературної мови для Сходу та Заходу країни.

[32] *Budniak D.* Adaptacja wyrazów polskich we współczesnym ukraińskim języku literackim. Opole, 1993. S.31.

ких та польських запозичень із церковної сфери, наприклад: пол. *внебовзятъє* – цсл. *ѹспеніє* –'церковне свято'; пол. *вѣкуистый* – 'віковічний – відповідник в українській та церковнослов'янській мовах *вѣчный*; пол. *животодавца*, *выливъца* - цсл. *создатєль* – 'назви Бога'; пол. *велканоць* – цсл. *пасха* – 'паска'; пол. *душезбавенный* – цсл. *душепитательный* – 'душеспасенний' (ПЦСС, 160)[33]; пол. *балвохвалца* – цсл. *идолослужитель* – 'ідоловірець, поганин' (SJStsl. z.13, 707)[34]; пол. *з мєртвыхъ встаньє* (Карт) – цсл. *въскресенїє изъ мєртвыхъ* (Карт) – укр. *въстанїє изь мєртвыхь* (Карт).

Новою в українській мові є запозичена з польської лексика, що стосується особливостей функціонування католицької церкви: *великоноцноє* – 'обдарування урядових осіб на Великдень'; *вызуитъ* – 'єзуїт'; *вырочница* – 'найсвятіше місце у Божому храмі'; *вытрикушъ* – 'доглядач церковних речей'; *барнадынъ* – 'монах католицького ордену'; *арцибискупство* – 'церковний сан' та ін. Її не можна розглядати як синонімічну до питомої, бо вона є складовою іншої релігійної системи. Цю особливість богословської лексики відзначали Д.Будняк і Г.Риттер[35].

Детальний аналіз лексичної системи та семантичної структури запозичених лексем з церковнослов'янської, польської, чеської та ін. мов, що функціонують у творах релігійного змісту, а також у творах на іншу тематику в XVI–першій половині XVII ст., свідчить про те, що старослов'янський та церковнослов'янський синонімічні ряди слів, які традиційно виражали у києворуській та пізнішій літературі абстрактні поняття, поступово витісняються полонізмами та чехізмами. Це раніше відзначали В.Виноградов і С.Кохман. Зокрема, останній наголошував, що вистарчить подивитися на твори І.Вишенського, щоб переконатись, що тут "занепадницька церковнослов'янщина руської редакції значною мірою просякнута польською лексикою"[36]. У свою чергу, В.Виноградов, досліджуючи російську мову XVII–XVIII ст., наголошував, що елементи західнослов'янських мов не тільки проникають у систему церковнослов'янської мови, а й сприяють секуляризації суспільства; розпочинається робота з адаптації та пристосування взаємних внутрішніх форм "слов'янської" (церковнослов'янської) і польської мов[37]. До речі, сопчатку цей процес почався у церковнослов'янській мові української редакції.

Особливо помітною зміна парадигми запозичень була у літературі богословського змісту, що мала давню і неперервну традицію запозичення з церковнослов'янської мови. Наприклад, старослов'янський та церковнослов'янський синонімічний ряд лексем (стсл. добродѣтель, дѣтѣль, вєличьствиє, благодать, благодѣть, доброчьсть, добродѣяниє, добрость, доброта (SJStsl Z.9 493); цсл. благодѣльє, благодѣиство, благодѣяниє, благодѣтєль, благооудобьє, благотвориє, благотвореніє, благодѣть, благодѣтельство, вєличиє, величьствиє, величьство, добродѣтелиє, добродѣтельствиє, добродѣтєльство, добродѣть, добротворенiѥ, добротворiѥ, добротьство, доброоугодiѥ, доброоутворенiѥ і т.д. (СДЯ 1–3, Срезн. І) у богословській літературі XI–XIII ст. творили синонімічний ряд на базі значення 'вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим'. У діловій українській мові XIV–XV ст. ці старослов'янські та церковнослов'янсь-

---

[33] Словник не подає відмітку цсл.

[34] Словник не подає відмітку цсл.

[35] *Budniak D.* Adaptacja wyrazów polskich we współczesnym ukraińskim języku literackim. Opole, 1993. S.34; *Rytter G.* Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź, 1992. S.141–145.

[36] *Kochman S.* Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Opole, 1975. S.24.

[37] *Виноградов В.В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. Москва, 1934. С.8.

кі лексеми не вживаються. Для вираження прототипових понять цих лексем в діловій українській мові починає функціонувати полонізм *цнота*.

У пам'ятках XVI–XVII ст. з вказаного синонімічного ряду функціонують лише слова *добротворениѥ*, *добрость* і *добродѣтєль*, причім *добродѣтєль* і *добрость* у цьому періоді маловживані, а лексема *добротворениѥ* вживається оказіонально. Зокрема, нами виявлений лише один випадок її використання з аналізованою семантикою у творах І.Вишенського, що є, радше, закономірністю, ніж випадковістю: "в чем суть согласни твои латынские народове: в заповѣдех ли христовых и добротворению и евангелской науке или только у вызнании папиных усмотрений?" (1600–1601, Виш.Кр. отв., 180)[1]. Натомість, у пам'ятках XVI–XVII ст. для вираження значення 'вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим' використовуються полонізми *доброть* і *цнота*, що входять у питомий синонімічний ряд *дѣло, справа, оучинокъ*.

Подібно на позначення абстрактного поняття 'побожність, праведність, святість' у старослов'янській та церковнослов'янській мовах використовувалися лексеми синонімічного ряду (стсл. *благовѣрьствиє*, *благовѣриє*, *благочьстиє*, *благоговѣниє* (SJStsł. z.3, 108, 93, 95), *правовѣриє*, *правовѣрство*, *православиє*, *правословиє* (SJStsł. z.28, 241), цсл. *благобоꙗзньѥ, благобоꙗзньство*, *благочьстивиѥ, богобоꙗзньство, богобоꙗниѥ, боговѣриѥ* (СДЯ, I, 168–169, 216, 253, 255), їх однокореневі та ін.), який у вказаному періоді поступово змінюється на польський (ч. *набожность*, пол. *побожность*, ч. *справєдливость*, пол. *боѧзнь* /найчастіше в українських пам'ятках у межах словосполучення "*боѧзнь Божаѧ*"/, пол. *уцтивость*, пол. *встыдливость* і т.д.). Порівняймо синонімічний ряд *bogoboyność, uczćiwość, pobożność, stałość, nabożeństwo, wstyd; poczciwy, pobożny, cnotliwy, sprawiedliwy, bogoboyny, wstydliwy* зі значенням 'побожність, праведність, святість'; 'побожний, праведний, святий' у польських пам'ятках і функціонування указаних лексем з цією ж семантикою в українських творах XVI–першої половини XVII ст.: "aby ſtaranie twoie a każda praca twoia była poczćiwa / pobożna / cnotliwa / ſprawiedliwa / bogoboyna / wſtydliwa / bez vſzczypku a bez vćiſku / a bez vdręczenia bliźniego thwoiego" (1566, RejPos / SP XVIw., II, 296)[3]; "ale bogoboyność / vtćiwość / wſtyd ich [dziadow i pradziadow] wſzyſtek zgaſnął w nas" (1563, OrzRozm / SP XVIw., II, 296)[3]; "Bo wnet do Wiary przybędzie Pobożność / Stałość / Poććiwość / Cnota" (1568, RejZwierc / SP XVIw. III, 544)[3]; "Bo ktorzy z pobożności y nabożenſtwa tey Swiątośći pożywaią / nietrzeba w tym wątpić / iż tak Syna Bożego ſami w śię przyimują" (1568, KuczbKat / SP XVIw., XXV, 115)[3] – "ωкрадє(н) ω(т) того злодѣѧ // што хитро ровы рыєтъ и ѧмы по(д)копыває(т), да внꙋтръ влѣзъши, ска(р)бъ цноты и оуцтивости оукрадє(т)!.. ро(з)біть ω(т) того ро(з)бо(й)ника, которїй ... нѣкоторого кꙋп'ца право-слав'ного во вѣрѣ ωрꙋжїє(м) єрєси бє(з)божїѧ ро(з)бїєтъ" (п. 1596, Виш.Кн. 63–64)[1]; "Блгоговѣнїє: Прїазнь, чисто(ст), боѧзнь, ѡбачно(ст), ѡпатръно(ст), набожє(н)ство, побожно(ст)" (1627, Київ, ЛБ 7)[1]; "благочєстїє, бо//гобойность, по//божность, на-бо//жєн'ство" (1596, Вільна, ЛЗ 30)[1]; "хочꙋ оуказати: ꙗкіи цноты гєтманъ повинєнъ мѣвати. Боѧз'нь Божꙋю пєрвѣй всєго нєхъ мѣваєтъ, А при нєй трєзвость, чꙋйность, статєчность ховаєтъ" (1622, Київ, Сак.В. 48 зв.)[1].

Як свідчить матеріал українських пам'яток, у XI–в середині XVII ст. виразником поняття 'дівоча невинність, незайманість, честь' була церковнослов'янська лексема *цѣломудрѣє* (порівн. цсл. *цѣломудренный* у значенні 'що зберігає себе у незайманості чи шлюбній чистоті; невинний' / СЦРЯ IV 422; *цѣломꙋдрѣѥ, цѣломѫдрѣѥ* 'тілесна чистота, стриманість' / Срезн. III 1453). У ділових пам'ятках XIV–XV ст. вона не використовувалася. У результаті цього у творах XVI–першої половини XVII ст. лек-

сема *цѣломудрѣє* та її однокореневі, поновившись у вживанні, втратили свою функціональну вартість (частотність їхнього уживання невелика), оскільки автори українських творів різних жанрів на позначення даного поняття активно використовують передовсім полонізми *цнота*, *цнотливий, цнотливо* та їхні похідні. Вказані церковнослов'янізми вживаються, зокрема, у творах прихильників церковнослов'янської мови, наприклад, у І.Вишенського: "Въмѣсто зась вѣры, и надежди, и любви, безвѣрство, отчаяние, ненавист, завист и мръзост владѣет. Въмѣсто зась цѣломудрънаго жития конечное вшетеченство, плюгавство и нечистота скверная владѣет" (до 1596р., Виш. Кн. 78)[1].

Церковнослов'янізм *польза* у пам'ятках XI–XIII ст. мав значну семантичну та функціональну вартість, а в ділових пам'ятках XIV–XV ст. не використовувався зовсім. У мові XVI–першої половини XVII ст. дане слово замінили питомою лексемою *користь* (псл. koristь (koristъ, korystь) / ЕСУМ III 19) та полонізмом *пожитокъ* (порівн. у польській мові XV ст. *pożytek* – 'користь, зиск, дохід' (Stp VI 565)), що зумовило випадки пояснення першого через два останні навіть у творах І.Вишенського: "Пытаю тя убо, кая польза кому альбо пожиток или корысть, или хвала богу от погибели и пакости с многими?" (1615–1616, Виш., Поз. Мысл. 242–242)[1]. У значенні 'зиск, вигода, користь' у пам'ятках цього періоду (хоча й рідко) документується ще полонізм *цнота*: "Роздѣлъ пєрвый, ω цнотѣ наоукъ" (Тест. 124); "Если ,.. покой костела ... умоцнять ... тогды оплата и цнота великая будетъ" (1597 Вільча, Бер. Соб. РИБ XIX 206)[1].

Наведені факти дають підстави зробити висновок, що актова мова XIV–XV ст. мала великий вплив на формування української літературної мови XVI–першої половини XVII ст., оскільки найчастіше долю церковнослов'янських слів у новій літературній мові вирішував факт їх наявності чи відсутності у діловій мові попереднього періоду. Відсутність лексем із старослов'янської та церковнослов'янської мов в актовій мові XIV–XV ст. або зумовила повний їх вихід зі словника української літературної мови наступного періоду, або суттєво зменшила частотність уживання цих слів у вказаному періоді. Одночасно полонізми, адаптовані актовою мовою, збільшують в українській мові XVI–першої половини XVII ст. семантичне навантаження і функціональні можливості.

Польські запозичення, що увійшли у словник української мови впродовж XIV–першої половини XVII ст., у XVI–XVII ст. розбудовують семантичну структуру двома шляхами: 1) у результаті процесу аналогії до семантичної структури аналогічних польських лексем, що свідчить про неперервний і тісний контакт цих мов; 2) за рахунок питомих українських семем, що вказує на засвоєння слова українською лексичною системою. Розглянемо ці процеси на прикладі оцінної лексики, яка становить велику групу запозичень в українську мову вказаного періоду.

1. **Запозичення значень у процесі аналогії до польських відповідників**

А. Розширення сфери використання української мови у XVI–першій половині XVII ст. призвело до зміни об'єму семантичної структури слів, що попередньо в українській актовій мові мали більш спеціалізоване значення, а з проникненням української мови у життя церкви в результаті різноманітних семантичних процесів розширили свою значеннєву структуру. Наприклад, з початку XVII ст. значення 'побожність, праведність, святість' в українській мові почали виражати полонізми *справєдливость* та *цнота*, які у вказаному періоді вводять у свою семантичну структуру в результаті процесу аналогії до значеннєвої структури польських лексем *sprawiedliwość* (чеського походження) і *cnota* вказане значення, порівн.: "Sprawiedliwość ta Cnota ieſt ſama wſzytkich Cnot inych matką" (1593, KołakSzczęśl / SP XVIw. III, 538)[3] – "Лѣпшїй … єст'

справєдливыхъ нєдостатокъ, нѣжли грѣшныхъ мнѡгоє богатство … ижъ … злости корєнємъ єстъ срєбролюбїє” (1637, Київ, УЄ Кал. 71)[1]; “Коли былъ оучинєнъ корабль досконалє рєклъ тєды г(с)дь до Нѡѧ: Войди ты и вєсь домъ твой до кораблѧ. бо тєбє єсмъ толкѡ видѣлъ справєдливымъ прєд' собою в народѣ томъ” (серед. XVII ст., б.м.н., Хрон. 15)[1].

За аналогією до польського відповідника *sprosnie* на початку XVII ст. розбудовує семантичну структуру нововведене в українську лексичну систему XVI ст. слово *спроснє* за рахунок значення ’бездумно, необдумано, нерозумно’: “многыє тыжъ ѡ(т) спростнє мєшкаючихъ, пєкєл‘ного ѡгнѧ тылько позбыти за досконалоє вызволє(н)є то быти покладаютъ. алє я, на(д) пєкєлный ѡгонь далєко срокгъшꙋю моукоу быти твєр‘жоу, то що нє быти в‘ ѡной славѣ” (Лѣк. 43); “ѡный кды младєнца єдного з родичовъ оучтивы(х) оурожоного ѡбачилъ добра всѣ и маєтно(ст) роспорошаючого спроснє и марнє,... рѣкъ” (б.м.н., поч. XVII ст., Проп. р. 290 зв.)[1] – “Iż tak głupie y ſproſznie żydowie mowię / a zwłaſzcża o rzecżach duchownych / niebieſkich” (1575, CzechRozm / Kart)[3]. Порівняємо слово *sprosność* зі значенням “дурість” та *sprosny* з семантикою “нерозумний”: “Obroćiłem ſię (przeto) y ſerce moie vcżyć ſię y dowiadować ſię mądrośći a dowćipu / a (ktemu) dowiadować ſię nieżbożnośći / głupſtwa / ſproſnośći / y niebacżnośći” (1572, BudBib / Kart)[3]; “Ktoremu Alexander rzekł / miſthrzu żądam być mądrego vcżennik niżli od ſproſnego chwałę mieć” (1550, HistAl / Kart)[3]; “ A nie chciey iuż być tak ſproſnym iako Muł abo Koń / Ktorzy żadnego rozumu nic w ſobye nye mayą / Co zle abo też co dobrze nic tego nye znayą” (1558, LubPs / Kart)[3].

У семантичній структурі польського слова *sprosność* та його однокореневих дане значення з’явилося лише з XVI ст. (див. SStp VIII 374–378), що вказує на велику швидкість протікання процесів аналогії в українській мові, а отже, на тісний контакт двох мов.

Б. Семантична структура запозичених слів могла ділитися на дві семантичні площини: християнське/світське за аналогією до значеннєвої будови польського відповідника. Ці площини визначали або конкретизували семне наповнення слова, зумовлюючи його різний лексичний зміст залежно від аксіосфери: сакрум/профанум.

Наприклад, значення ’вчинки, дії’ лексеми *цнота* в українській мові XVI–першої половини XVII ст ділилося на семантичні площини ’вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’ та ’вчинки, дії, що відповідають нормам і правилам людської спільноти’. Експліцитно цей поділ засвідчений у польських пам’ятках XVI ст.: (христ.) “wielebna przyczyna męczennika twego Sebeſtyana / wielkim męſtwem / rozmaitemi cnotami / y rozliczżnemi cudami wſławione[go] […] niechay nam pomocy dodawa” (1592 p., LatHar / SP XVI w. III, 544)[3]; “na ktorey [kapitule] do wſzytkich cnot y zachowania zakonnego wſłuſzbie Chryſtuſowey / y ſzukaniu zbawienia przyprawował” (1579 p., SkarŻyw / SP XVI w. III, 544)[3] – (світс.) “Ktorzi zacni ſą cnotą … / a wielkiemi przećiwko Rzeczypoſpolitey zasługami sławni / ći choćiaby nie ślacheckiego rodu byli / za ślachćice maią być poczytani” (1578p., KochDryas / SP XVI w. III, 538)[3]; “goſpodarz był człowiek dobri / a tę cznotę oſobną miał / iż goſciom dobrze ſłaćz kazał” (1524p., ForCnR / SP XVI w. III, 537)[3]; в українських пам’ятках з початку XVII ст.: (христ.) “єсли даси оубогомоу *ѣлмоужноу*, єсли боудєшь *постити*, ѡчисти(ш)сѧ ѡ(т) пръворо(д)ного грѣха …ты ратоункоу додай са(м), абысмы в' цнота(х) статє(ч)нє трваючи тєбє истинного ба познали” (б.м.н., поч. XVII ст. Проп.р. 195)[1]; “абыс'мѡ, ґды *постимѡ*, нє тол'кѡ нє показовалисѧ з' тым', алє … старалисѧ пєрє(д) иншими оутаити *постъ* свой. Мнѡгїѣ … з' людій цнѡты нѣкоторыѣ полнивши, жадного з' нихъ пожиткꙋ нє ѡ(т)нєсли: нє иж'бы

справы цнотливы пожитк оучинити нє моглы, алє ижъ нє такъ в' нихъ пост пємω, ѧкъ бы налєжалω" (Київ, 1636 УЄ Кал. 62–63)[1] – (світс.) "Барзо в' *кнштах Марсовыхъ*, можнє с тъ клейноты Которы(х) соб ѣ набыли Продкωвъ твоихъ цноты" (Львів, 1642 Бут. 2)[1]. Аналогічно структурувалися й усі інші значення цього слова.

Подібне явище спостерігаємо у семантичній структурі полонізму *шляхетность*. В українських пам'ятках цей поділ засвідчений експліцитно з першої половини XVII ст.: "нє нашє є(ст) ани Філософскоє, зємном шлѧхєцтв дивоватисѧ и оноє выводити, алє которое вѣры побожность, цноты и обычаи добрыи показ ютъ" (Київ, 1625 Коп.Каз., 23)[1]. Польські пам'ятки документують цей поділ з середини XVI ст: (христ.): "Cżemuſz ſie wżdy złośćiwy tak z wyernego śmyeye / Ano ten co tak żywye w ſwey ſwowolney złośći / Nyenawidzi duſſe ſwey y yey ſlachetności / Gdyż ſie tak rozmiłował ſproſney wſſeteczności" (1558, LubPs / Kart)[3] – (світс.) "Takyeż y o they rzeczy co ſlachćica cżyni / Bo go rozno v ſiebye wſzyſcy rozumiemy. (marg. Omylne rozſądki o ſlachectwie). Jedni gdy łańcuch vźrzą wnet mu ſie kłaniaią / Już nie pana lecż złoto za ſlachćica maią" (1560, RejWiz / Kart)[3]; "a gdzieſz tu on nawdzięcznieyſzy kwiat *cnota a ſlachectwo* ſłuſznie zakwitnąć może?" (1568 p., RejZwierc / SP XVIw. III, 541)[3].

Те, що двоплановість семантичної структури християнське/світське слів *цнота* і *шляхетность*, яка запозичилася від польських лексем, документується вже на початку XVII ст., теж свідчить про швидкість протікання процесу аналогії. Щодо лексеми *цнота*, то двопланова семантична структура у даному слові з'явилася після століття функціонування його в українській мові, коли полонізми з актової мови потрапили у богословську, що й зумовило можливість поділу його семантичної структури на дані площини. Цей факт свідчить про тривалі й тісні зв'язки двох мов у досліджуваний період.

В. Подібно до польських відповідників, форма множини лексем *цнота*, *побожность*, *набожность* та ін., творячи аналогічні до однинних форм синтаксичні конструкції, в українських пам'ятках XVI–першої половини XVII ст. змінюють семантичне наповнення з 'побожність, праведність, святість' на 'християнські чесноти' або 'моральні риси, що відповідають заповідям Божим'.

Зміна семантики 'побожність, праведність, святість' на значення 'християнські чесноти' засвідчена, наприклад, у таких польських словосполученнях: "*cnota pobożna*" – "*cnoty pobożności*", "*święta cnota*" – "*cnoty świątobliwe*", "*cnota żywota Chrześćańskiego*" – "*cnoty żywota Chrześćańskiego*", "*pobożność Chrześćiańska*" – "*pobożności Chrześćiańskiego żyćia*" та ін. Проілюструємо це на прикладі атрибутивних конструкцій "*święta cnota*" та"*cnoty świątobliwe*": "ſprawiedliwośći s ſwiętą cnotą nie maſz" (1568, RejZwierc / SP XVIw., III, 541)[3] – "A nazacnieyſze tho były v nich reliquie / cnoty świątobliwe wiarę y naukę zmarłych ludźi nietylko inſzym zalecać / ale też y ſwym przykładem ku naśladowaniu podawać" (1570, WujJudConf / SP XVIw., III, 543)[3]. Порівняєм у цьому контексті українське словосполучення "*цноты побожныє*" з семантикою 'християнські чесноти' та польську атрибутивну конструкцію "*cnota pobożna*" зі значенням 'побожність, праведність, святість', які ілюструють залежність лексичного значення від граматичного значення однина/множина: "Княжа Острозское … м жъ обычаевъ царскихъ, ласкавости и цнотъ побожныхъ полный" (1621, Київ, Коп.Пал. 1135–1136)[1] – "W Iozephie ieſt źwierćiadło cnoty / pobożności" (1597, GosłCast / SP XVIw., XXV, 116)[3].

Форма множини змінює семантичне наповнення вказаних слів зі значення 'побожність, праведність, святість' на – 'моральні риси, що відповідають заповідям Божим', наприклад, у таких польських та українських словосполученнях: *"доушєвнаѧ цнота"* – "*цноты дховныє*", "*cnoty duchowny*"; "*droga cnoty*", "*droga pobożności*" – "*дорога цнотъ*"

та ін.: “Ижь зацнымь и слав'нымь нє зацно(ст) родичєв'скаѧ. алє *дшєвнаѧ цнота* чинити звикла” (бл. 1627, Острог, Лекц. 96); – “y taki klaſztor założył / z takim dobrym ćwiczenim y fundamentem *cnot duchownych*” (1597, SkarŻuw / SP XVIw., III, 543)[3]; “тотъ оцъ нашъ заквитнꙋлъ … в' бл(с)вєнной старости. Процвилъ и сѣдинами ч(с)тными ѿ(к) снѣгъ бѣлогѡ волоса, и *цнотами дховными*, Бꙋ и людєм' любыми” (1625, Київ, Коп. Каз. 26)[1].

Вказані семантико-граматичні форми функціонують не тільки в українській богословській, а й у світській літературі того часу, що свідчить про повну адаптацію польських синтаксичних конструкцій та семантико-морфологічних форм до парадигми української літературної мови XVI–першої половини XVII ст.

2. **Питомі українські семеми**

Потрапляючи в українську лексичну систему, запозичення могли розбудовувати семантичну структуру за рахунок українських значень. Наприклад, наприкінці XVI–на початку XVII ст. полонізм *цнота* розбудовує семантичну структуру за рахунок власне української семеми ’зиск, вигода, користь’ та її відтінку ’допомога, підмога, підтримка’[38]: “Пєрєставай с тыми, которыє нє всє що ко(л)вєкъ чинишъ хвалѧтъ ... абовѣ(м) нє на ты(х) пристоитъ которыє хитрє похлѣбоую(т), алє которыє приѿзливє слоужа(т), пєрєставати завшє. бо кг(д)ы товарыскоє и цноты и шкоды скоуткомъ досвѣдчимо, // ѡ(т) ѡвого жъ выстєрѣгаймосѧ, а зъ ѡвымъ пєрєставаймо” (Тест. 163–164). Щоправда, у пам’ятках XVI–XVII ст. слово *цнота* з семантикою ’зиск, вигода, користь’ рідковживане, а у значенні ’допомога, підмога, підтримка’ виявлене лише у творах Д.Наливайка, тому можемо говорити про авторське використання даної лексеми у такій мовній ситуації[39].

На українському мовному грунті полонізми могли розбудовувати семантичну структуру за аналогією до семантичної структури церковнослов’янських лексем, з якими вони співвідносилися у перекладній практиці. Наприклад, з кінця XVI ст. в українській літературній мові (у пам’ятках різних стилів) функціонував полонізм *спросний* зі значенням ’відразливий, огидний, мерзенний’. Лексеми, що з граматичної точки зору виражали ступені порівняння цього прикметника – *спроснѣйший*, *наиспроснѣйший*, у творах цього періоду використовувалися зі значеннями ’гірший’, ’останній, найгірший, найбільший’: “Бо тежъ насъ такимижъ балвофальцами, а еще спроснѣйшими, нижъ папежьниковъ, зовутъ, и то еще придаючы, жес мы простакове глупые .., а праве – яко за быдло насъ розꙋмѣютъ” (Вільна 1595 Унія гр. РИБ VII 146)[1]. У польських пам’ятках XIV–XVI ст. дане слово із вказаною семантикою нами не виявлене.

В аналогічних церковнослов’янських текстах відповідником лексеми *наиспроснѣйший* є слово *послѣдний*, порівн.: “кто нє можєтъ з‘ шпєтного тѣла цоудного оучинити, то(т) дшоу котораѧ’бы тєжъ // и до наиспростнѣишєє шпє(т)ности пришла, до самоє найкраснѣишєє цоу(д)ности привєсти можє(т)” (Лѣк. 53); “кг(д)ы вєлики(х) цнотъ нє зможємо, южъ и ѡ малыє сѧ нѣмаємо старати; найспростнѣйшєє бы то было глоу(п)ство” (Лѣк. 88) – “тѣло нємогый блгоѡбразно сътворити ѡ(т) нєлѣпоты, той дшоу, ащє и въ по//слѣднєє зло видѣнїє низвєдєтсѧ, на самый красоты вєрхъ възвєсти възможєтъ” (Лѣк. 51 зв.–52 зв.); “єгда вєлика исправлєнїа нєвозможємъ, и малыхъ оудалимсѧ. послѣднѧго бо сє нєразоумїѧ єстъ” (Лѣк. 87 зв.). На

[38] Польські словники вказані значення не фіксують.

[39] *Гонтарук Л.* Українська сема в значиннєвій структурі полонізму цнота вукраїнській лексиці поч XVII ст. (на матеріалі творів Д.Наливайка) // Вісник Львівського університету. Вип. 34. Ч.II. Львів. С.74–78.

нашу думку, власне у результаті такої перекладної практики за даними формами і закріпилося вказане значення.

Подібні зміни відбувалися і зі словами, створеними уже на українському мовному грунті від польських лексем. Зокрема, українське слово *нєповстягливий* (пол. корінь) з основною семантикою ’нестриманий’ (пол. niepowśćągliwy – SJP III 316) в українській літературній мові XVI–XVII ст. уживалося у значенні ’надмірний, незмірний’ у результаті постійної синонімічної співвіднесеності у перекладній практиці зі старослов’янським словом *нєоудръжимъ*, яке, крім значення ’стриманий’, мало ще у старослов’янській мові значення ’безмежний, неосяжний, незбагнений’ (SJStsl Z. 21, 415): “бачи(ш) якъ то єстъ рєчь злаѧ нєпов‘стѧгливаѧ роскош‘, и длѧ‘нєє тратити прирожон‘ѹю звѣ(р)хность, и м‘ѹжє(м) боуд‘ѹчи, нєвѣстами быти знєволєном‘ѹ” (Лѣк. 95)[40].

Наведені факти свідчать про повну адаптацію вказаних запозичень в українській лексичній системі.

Результати аналізу парадигматичних та синтагматичних зв’язків запозичених лексем у пам’ятках XVI–XVII ст дають підстави стверджувати, що в українську мовну систему запозичувалися не тільки польські слова з їх семантичною структурою, а й функціональні потенції даних лексем, які дублювали українську функціональну систему, тому вербальні зв’язки, які творять ці слова у польській та українській мовній практиці, подібні:

1. **Парадигматика**.

На парадигматичному рівні запозичена в українську мову лексема могла зберігати синонімічні та антонімічні зв’язки, властиві їй у мові-джерелі.

А. Синонімія

Запозичені у XV–XVI ст. полонізми утворюють синонімічні відношення, які підтримуються аналогічними системними зв’язками у польській мові XIV–XV ст. Порів-

няйте, наприклад, цілий ряд запозичених переважно у XVI–на початку XVII ст. в українську мову лексем, що відображають польську синонімічну систему: *выдворнє*, *выборнє* – ’витончено, вишукано’; *выдворность*, *выборность* – ’витонченість, вишуканість’; *выбрънути*, *вывиклатисѧ* –’виплутатися’; выкрутарскїй, выкрутный – ’вивертливий, підступний’; *вылужати*, *вымахлевати*, *выпотварѧти* – ’виманити’; *вшетеченство*, *безецность*, *спросность* – ’розпуста’; *вынал‘ѣзокъ*, *вынал‘ѣзенє* – ’вирок’; *герцъ*, *боєваньє* – ’битва, змагання, поєдинок’; *внентрности*, *вонтроба*, *єлита* – ’нутрощі’; *доброволне*, *доброхотнє* – ’добровільно’; *доткненьє*, *дотыканє* – ’доторк, дотик’; *драп‘ѣжникъ*, *драп‘ѣжца* – ’грабіжник’. Полонізми-синоніми часто вливалися у питому синонімічну систему, доповнюючи її новими відтінками, наприклад: український синонімічний ряд *блудъ*, *блуденѧ*, *блужениє*, *роспѹста* збільшився польськими лексемами *вшетеченство*, *безецность*, *спросность* у значенні ’розпуста’: “сѹть никоторыи, которыи много рєчїй спросныхъ до сєбє знаючи, и барзо роспѹстнє з' молодыхъ лѣтъ живѹчи,.. до страчєн'ѧ надѣи ѡ спсєнїи своєм' приходѧт'” (1627, Київ, Син.Тр., 28)[1], або український ряд *нєчєстїє*, *бєзчєстїє* збагатився полонізмами *бєзєц-*

[40] *Гонтарук Л.* Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: проблеми запозичень (на матеріалі творів Д.Наливайка) // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті. Ч.2. Львів, 1999. С.10–17.

ность, *нєпобожность*, *нєцнота* – ’гріх’; ’грішний, нечестивий, безбожний’: “нєчєстїє, нє(з)бо(ж)но(ст), нєпобо(ж)ность, бєзєцность за(к)амѧнѣлость ср(д)ца” (1596, Вільна, ЛЗ 60)[1]; “Нєчєстїє: Нєзбожно(ст), бє(з)чєстїє, нєпобожно(ст), нєцнота, бєзєцно(ст), закамєнѣлость сєрдца” (1627, Київ, ЛБ 77)[1].

Детальніше розглянемо синонімічні зв’язки лексеми *цнота* і *спросность*. Полонізм *цнота* у значенні ’доброчесність, чеснота’ і ’позитивні моральні та інтелектуальні риси’ з XVI–першої половини XVII ст. в українській мові творить синонімічні зв’язки з лексемами *годность*, *достоинство*, *достойность*, *шляхецтво*, *чєсть*, за аналогією до польських синонімічних зв’язків, наприклад: “Прє(д)ставлєнїє: Прє(д)статєлство, или ѵстрємлєнїє дшѣ. Прєвышаньє цноты дшєвной, шлѧхєтно(ст), моцъ дшєвнаа” (1627, Київ, ЛБ 93)[1]; “Єдны в дроугихъ влєваютъ *цнотъ* доброволность, кгдыжъ нє з натоуры алє с цвичєньѧ *годность*” (1607, Остріг, До т. чит. 183 зв.)[1]; “Нєха' жє тєды людє чытаючы тую працу мою по(д) зацны(м) имєнє(м) вм(ст) … поданѵю и написа(н)нѵю *цноты вєликиє и до(с)то(и)но(с)ти* вм(ст) собѣ смакую(т)” (б.м.н., 1636 Лям.о приг. 2зв.)[1] – “Thysz … zaszluzyla, yzesz mathką bozą porodzyla, przesz kthorey *dosthoynoscz* szmercz duszna szwalczy(o)na” (XV ст., MW / Stp II 152)[2]; “A niech kto będzye iakieykolwiek doſtoynośći ſtanu / a dotkni ſie ſam / ieſli naydzye taką *doſthoyność* a doſkonałość w ſercu ſwoim / aby tak miał miłować Pana Boga ſwego iako ieſt roſkazanie iego” (1566p., RejPos / SP XVIw. V 461)[3]; “a gdzieſz tu on nawdzięczżnieyſzy kwiat *cnota a flachectwo* ſłuſznie zakwitnąć może?” (1568p., RejZwierc / SP XVIw. III 541)[3]; “Gdyż cześć tylko *cnośie a godnośći* powinną … wełnie przypiſować” (1577p., ModrzBaz / SP XVIw. VII 481)[3].

Подібно синонімічна парадигма полонізму *спросность* та його однокореневих часто відображає польську систему, наприклад: укр. *спросность, злость, грѣхъ, нецнота* – пол. *sprosność, złość, grzech*, *niecnota* у значенні ’гріх, гріховність’: “То пакъ потомъ, ижъ обачили, же мы стережемо пильно, кинулися до злого, спросного фортелю” (1583, Луцьк, АрхЮЗР, 8 / III, 410)[1]; “абысьмы грѣ(х) ѡбачивши, знєнавидѣвши єго спросности до покоуты стои спѣшилисѧ” (поч. XVII ст., б.м.н., Проп.р. 180 зв.)[1]; “Скврънавый: Сквръный, плюгавый, нєчистый, покалѧны(и), спросный, поганый, жминда(к), мєрзєный: албо єщє. смро(д), плюгавєцъ, выродъ, выстѵпный, нєцнота, лотръ” (1627, Київ, ЛБ 114)[1] – “A choćiaże Noe grzechu w tym niemiał i … ſię z niebacżenia vpił: wſzakźe ſię na nim ſproſność y mierzzioność piańſtwa pokazała. Piańſtwo niezbedne / wdaie cżłowieka w poſromocenie y do wiela złośći y grzechow wrota otwarza” (1579, SkarŻyw / Kart)[3]; “(marg. Biała głowa ſproſtna rzecż gdy wſtyd ſtraći) … Ano czo ieſt ſproſtnieyſzego iedno biała głowa Gdy ſtraći wſtyd iuż ni rozum ani żadne ſłowa Cżo ſie ku cznocie ſciągaią iuz iey nie ſmakuią” (1545, RejJóz / Kart)[3]; “Krzyczżąc na ich niecnotę, a na ich ſproſności / Ze nie ſłużyli oycu iak ſłuſzſza z miłośći” (1568, Kuczb Kat / Kart)[3].

У семантичному полі цього синонімічного ряду функціонували ще полонізми *спросныи* та *безецний* у значенні ’проклятий, невірний’: “бєзєцны(х) Гєрєтикѡвъ” (1642, Львів, Час.Слово, 277)[1]; “спросного Гєрєтика” (1616, Євє а Вільна, Прич.отех., 62 зв.)[1].

укр. *спросность, нєвстыдливость* – пол. *sprosny, niewstydliwy* у значенні ’безсоромний’: “ѡсѧзанїє зась яки(м) спросностѧ(м) нєвстыдливостѧмъ по(д)лєгаєтъ?” (б.м.н., поч. XVII ст. Проп. р. 175 зв.)[1] – “Naprzod ta pokuſa ieſt myſl ſproſna / głupia / niewſtydliwa / bluznierſka na P.Boga” (1579, SkarŻyw / Kart)[3].

У семантичному полі цього синонімічного ряду функціонували ще полонізми *спросныи* у значенні ’нечистий’, *ѡшпєчєныи* – ’розпутний’ :“ѡшпєчєныи на розѵмѣ

видѧ(т) дѧвола, а звлаща котрыи злостєй наробили, и спросныє рєчи мыслили" (Львів 1642 Час.Слово, 276)[1].

Б. Антонімія.

Антонімічні пари, які творять полонізми в українській мові аналізованого періоду, теж копіюють польську антонімічну систему, наприклад: укр. *доброть – злость*, пол. *dobroć – złość* ; укр. *годность – выстоупокъ*, пол. *hodność – występek*, укр. *цнота–грѣхъ*, пол. *cnota–grzech*; укр. *цнота–выстꙋпокъ*, пол. *cnota–występek*, укр. *цнота – нецнота*, пол. *cnota–niecnota*, укр. *цнота–спросность*, пол. *cnota–sprosność* та ін., див.:

цнота–выстꙋпокъ, *cnota–występek*: "Кройникъ и писмъ стары(х) читати нє лѣнꙋйсѧ,.. с ты(х) по(з)наєшъ добры(х) *цноты*, а злыхъ *выстꙋпки* … с которы(х), ѡвыхъ абысь сѧ выстєрѣгалъ, абысь в пришлыи соудъ пом'сты нє ѡ(т)нѣсъ. а ѡвыхъ абысь наслѣдова(л), абысь зготованоє короны достꙋпилъ" (Тест. 169) – "A oſobliwie vmiał ſundamenty y korzenie *cnot y wyſtępkow* ludzkich odkryć y vważyć / ſkąd co pochodziło" (1579p., SkarŻyw / SP XVIw., II, 542)[3];

цнота–грѣхъ, *cnota–grzech*: "пристои(т) … оумыслъ ѡ(т)чаѧнїѧ нє брати пєрє(д) сєбє. бо єсли бы нє ставало ровноє ли(ч)бы *цнотъ*, которыє бысмо протівко прошлы(м) *грѣха(м)* положіли, жа(д)наѧ бы на(с) надѣѧ конє(ч)нє ѡ(т) воу(н)т'плівости нє оугамовала" (Лѣк. 86) – "Doſyć dobrze y ten tylko w *cnotach poſtępuie* / ktory ſię *grzechow* śmiertelnych wiaruie" (1592p., LatHar / SP XVIw., III, 542)[3];

годность – выстоупокъ, *hodność – występek*: "а ижъ хс намєни(л) два и опѧтъ два или три. И тꙋтъ ли(ч)бы замѣрєноє нє ѡуказа(л) абысѧ и вси нє по(д)носили намѣснїками бжїими мєнѧчисѧ, жє ѡ(т) самого бга сꙋть поставлєни. то(л)ко абы вѣдали жє ѡ(т) црквє. Котораѧ за *го(д)ность* ставити и чтити можєтъ, а за *выстꙋпо(к)* карати и змѣтовати можєть" (Острог, 1587, См.Кл. 10зв.–11)[1] – "abyći ktorzyby oſoby godność mieli / wyſtępkami a ſzkaradośćiami iey nieoſzpaczali" (1564, KwiatKsiąż / SP XVIw., VII, 482)[3];

цнота – спросность, *cnota – sprosność*: "которыи знали Ба,.. спросности тои оуходѧчимъ, абы в той конєцъ, и з' дочасною славою, доспѣти могли, в' который ѡ(т) того которого знали Бга, и ѡ(т) которого, цнотами здоблєны быти мѣли, были створєны" (Євє 1616 УЄ Єв 3 ненум.)[1]; "прєто абысь нє ѡ(т)чаѧвсѧ в доброє ѡ(т)мѣны, бо єсли шата(н) только могъ, жє тѧ з вє(р)ха ѡного из высокости цно(т) в тꙋю найго(р)шꙋю спросность // стрꙋти(л). далєко большєй можє(т) бгъ до ѡноє зновꙋ тєбє потѧгноути" (Лѣк. 3–4) – "Przełożyłći i zaleći cnoty rozmaite / ktoreby ſproſność grzechow twoich / świżo albo zdawna popełnionych / pokryły" (1592, LatHar / Kart)[3]; "Zydowie / Turcy y heretycy iakie makuły cnoty y poczćiwośći w zakonie ſwym maią / y ſproſnośći ktorą ſię y rozum brzydźi" (1595, SkarKaz / Kart)[3].

цнота – нецнота, *cnota – niecnota*: "Слава родитєлє(й) є(ст) цнота снѡвъ, нєцноты за(с) сно(в), роспоусты, родичо(м) всты(д) и бо(л) приносѧ(т)" (б.м.н., поч. XVII ст., Проп.р. 290)[1]; "а прє(д) сѧ похлѣбцы дворꙋ римъского ѡаки(мъ) и тысь є(ст), нє нєцнотою алє цнотою нє лєдаѧкою тоє звали" (Острог, 1598–1599. Апокр. 81 зв.)[1] – "Ano czo ieſt ſproſtnieyſzego iedno biała głowa Gdy ſtraći wſtyd iuż ni rozum ani żadne ſłowa Czo ſie ku cznocie ſciągaią iuz iey nie ſmakuią. Jedno ty ktore niecznotę z beſpieczeńſtwem kuią" (1545, RejJóz / Kart)[3]; "złoczyńce / kiedyby dobre zwyczaie w ſobie mieli / kiedyby ſię ſproſnośći niecnot / a pięknośći cnoty oczyma ſerdecznemi przypaprzyli / …niebyliby, zaprawdę tak byſtrzi / w broieniu niecnot" (1577, ModrzBaz / Kart)[3].

Наведені синонімічні ряди й антонімічні пари дають нам підстави стверджувати, що українська мова запозичувала якесь слово з польської разом з його функціональними можливостями та лексичними парадигмами. Проте визначити, наскільки це було типовим явищем для польських лексем, ми поки що не можемо, оскільки не маємо у достатній кількості опрацьованого матеріалу.

2. **Синтагматика**

З польської мови в українську XVI–першої половини XVII ст. на 829 виявлених власне полонізмів припадає 20 сполучників, 9 часток і 3 прийменники (порівняйте з церковнослов'янської: на 632 одиниці 4 сполучники, 2 частки, 1 прийменник). Для розуміння характеру польських запозичень в аналізований період важливими для нас є статистичні дані, які наводить М.Зарембіна, досліджуючи запозичення у словнику сучасного польського студента. За її даними, у групі іменників їх 71,68%, прикметників – 12,87%, дієслів – 9,02 %, прислівників – 6,43%. Авторка стверджує, що інші категорії майже не запозичуються: наводить по 1–2 приклади вигуків, числівників, партикул. Відсутні приклади займенників, сполучників і прийменників[41]. Ці факти важливі з огляду на те, що у словнику української мови XVI–першої половини XVII ст. запозичених сполучників, прийменників та часток доволі багато, тому говоримо про вплив польської мови не лише на лексичну, а й на граматичну системи української мови вказаного періоду, зокрема, синтаксис. Це підтверджується при порівнянні різного типу синтаксичних конструкцій у польських і українських пам'ятках XVI–першої половини XVII ст., де функціонування полонізмів нагадує синтаксичні коди лексем у польських пам'ятках. Проілюструємо це на прикладі атрибутивних і тавтологічних конструкцій, в яких наявна оцінна лексика

А. Атрибутивні конструкції

В українських та польських пам'ятках аналізованого часу використовується ряд аналогічних до польських атрибутивних конструкцій, які будує полонізм *цнота*, наприклад: *стаѧ цнота – święta cnota*; *цнота дшєвнаѧ – cnoty duchowny*; *цнота панєнска – cnota panienska*; *цнота покоры – cnota pokory*; *чистости цнота – cnota czystości*: "Найдѹтьсѧ єщє высоцє знамєнитаѧ стаѧ цнота: а таѧ єстъ, ижъ Вш Кж Мл(ст) бѹдѹчи Блгочєстивымъ и Побожнымъ любиш' кохаєшсѧ, чтишъ и шанѹєшъ станъ дховный" (1623, Київ, МІКСВ 74)[1]; "Прє(д)ставлєнїє: Прє(д)статєлство, или ѹстрємлєнїє дшѣ. прєвышаньє цноты дшєвнои, шлѧхєтно(ст), моцъ дшєвнаа" (1627, Київ, ЛБ 93)[1]; "тую швачку, дѣвку учтивую, кгвалтомъ взелъ и,.. самъ особою своею ее кгвалтомъ и усильством зкгвалтилъ и зъ цноты ее паненское злупилъ" (1594 Володимир, Арх ЮЗР I/I 410)[1]; "Нє хочѹ мѹжа знати прєзъ ѹвес мой живот. Е(с)темъ пелна чистоти, такъ жє панянских цнот" (б.м.н. I пол. XVII ст. Різд. міст., Рєз. 179)[1]; "при то(м) старшо(м) цѣлы(й) ро(к) на послѹга(х) ... и оуслѹгованю прихо(д)нє(м),.. вытрває(т), я(к) досвѣдчєного ... и ю(ж) вправлєного в'*цнотѹ покоры и тєрпєнїѧ* ... ѡ(т)даю(т) єго дрѹгомѹ старшємѹ" (сер. XVII ст. I Кас. О устав 36–36зв.)[1]; "*чистости цнота* є(ст) на(й)вы(ш)шаѧ" (б.м.н. сер. XVII ст. I Кас. О устав 98 зв.)[1] – "y taki klaſztor założył / z takim dobrym ćwiczenim y fundamentem cnot duchownych" (1597, SkarŻuw / SP XVIw., III, 543)[3]; "ſprawiedliwości s ſwiętą cnotą nie maſz" (1568, RejZwierc / SP XVIw., III, 541)[3]; "wolala ſię w wielkie cnoty panieńſkie przybierać / a Chryſtuſowi ſie podobać / a

[41] *Zarębina M.* Zapożyczenia w polszczyźnie mówionej // Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. S.241.

niſzli [...] przyiazni męſkiey żebrać" (1579, SkarŻyw / SP XVI w., XXIII, 157)[3]; "O Boże / […] raczże nam dać *cnotę pokory* prawdźiwey" (1592p., LatHar / SP XVIw. XXVI 356)[3]; "Cnota bowiem czyſtośći panieńſkiey, a vkochanie ſtanu bezżeńſkiego, byle wedle Boga, ſą ćotczone rodzone" (1597 p., GosłCast / SP XVI w. III 545)[3].

Подібно запозичуються і синтаксичні зв'язки слова *спросность*. Для порівняння розглянемо словосполучення *спросность злостѣ – sprosność złośći* та *спростность грѣховъ – sprosność grzechow*: "то(т) листъ ... дшам‘ заражоны(м) оутворєноє лѣка(р)ство. то пристань хвѣючомоусѧ вєликостю злостєй. то потѣха зафрасованомоу тѧжкостю грѣховъ. то порада и лѣкарство заражономоу спросностю злостєй" (Перед. Лѣк. VIII); "кгды жъ мы ωглѧдѵємосѧ на то що видимо, алє на то що єстъ нєвидомоє. абовѣ(м) то що бачимо є(ст) дочасноє, а то чого нє бачимо єстъ вѣчноє. а єсли оутрапє(н)ѧ лєг‘кими назва(л) павєлъ стый, кг(д)ы сѧ кто нє ωглѧдоує(т) нѣ на що видомоє, далєко лєгшєй можє(т) пєрєстати ω(т) спростности грѣхо(в)" (Лѣк. 59) – "Samarya też połowicę grzechow twoich nie zgrzeſſyła: ale przeſſlas ie ſproſnością złośći twoich" (1561, Leop. marg. / Kart)[3]; "Przełożyłći i zaleći cnoty rozmaite / ktoreby ſproſność grzechow twoich / świżo albo zdawna popełnionych / pokryły" (1592, LatHar / Kart)[3].

На нашу думку, такі атрибутивні конструкції в українській літературній мові початку XVII ст. мають польське походження, оскільки польські пам'ятки документують аналізовані словосполучення уже з XVI ст., тоді як в українських пам'ятках вони функціонують з початку XVII ст., в українських пам'ятках XI–XV ст. семантико-синтаксичні конструкції такого типу нами не виявлені.

Більш типовими за синтаксичною моделлю для української мови були такі польські атрибутивні конструкції:

спросный животъ – sprosność żywota: "Присмотрисѧ тєжъ тымъ которыє в роскоши и в пѧ(н)ствѣ,.. мєшкаючїє помє(р)ли ... гдє ωнаѧ ихъ по(м)па,.. ω дши нє(д)бальство. оумыслъ роспоущєныи. животъ спростъный, свовольный и збытєчный. гдє тєпєръ" (Лѣк. 30); "але сие волятъ радъшей животъ спросный, въ срокгой неволи безъчестне провадити" (1598, Рожанка РИБ XIX, 1017)[1] – "złych zaś od występkow / y sprosnośći żywota / dla boiaźni niesławy y zmazy wieczney / y dla każni / odwodzicielka / … Historia iest źrzodłem żywym" (1582, StryjKron / Kart)[3];

спросные учинки – sprosne uczynki: "одну девку,.. заслали до зятя своего … который … того шкарадного и спросного учинку имъ допомогъ … с каменемъ у криницы,.. утопилъ" (1583, Луцьк, АрхЮЗР, 8/ III, 411)[1]; "Молодшїй зась который грѣха пожадалъ, и сполмєшканѧ з' Бмъ длѧ спросныхъ оучинкωвъ нє схотѣлъ,.. за злосливымъ бѣсомъ оудавшисѧ,..оуслѵговалъ, оного волѧмъ" (1627, Київ, Син.Тр., 89)[1] – "namilſſy mlodzieńcże … gdzie ſą twee grzechy ktoreś dzialal? gdzie ſproſne vcżynki / … dla ktoryches na ſmiertz ſkazan ij oſądzon?" (1522, OpecŻyw / Kart)[3].

У XVII ст. в українській мові даними лексемами створюються питомі атрибутивні конструкції, наприклад: *свѣтлаѧ цнота*, *досконалаѧ цнота* у значенні 'побожність, праведність, святість': "Позволѧю (бось годєнъ) про(д)кѵй в' томъ Клєинотѣ, Пристои(т) абысь слѵжилъ ихъ такъ свѣтлой цнотѣ. Вѣмъ жєсь нѣсды(с) (!) срогїи звыклъ громы носити, Тєпєръ срогость в' ласкавость часъ южъ ω(т)тѣнити (1632, Київ, Евх. 292)[1]; "на сна каранѧ оуложивъ абысѧ нєволъникъ оубоавъ и до досконалои цноты пришє(л)" (1618, Почаїв, Зерц. 58 зв.)[1], – "*марсобыстра цнота*" "*дѣлная цнота"* з семантикою 'сміливість, мужність, героїзм': "Домѵ цныхъ Балабанωвъ цныи тежъ клейноты, Знаками сѵтъ чулой и *дѣлной цноты*" (Київ, 1627, Зем. Клейн.

Бал. МІКСВ, 186)[1]; “Знаєтъ ѡ *марсобыстрыхъ* южъ Єврѡпа *цнотахъ* Замоискихъ Фєбоѧсны(х)” (Київ, 1631, Зем. Зам. Тріодь. тит. зв.)[1]. Це теж вказує на адаптацію польського слова в українській лексичній системі.

Б. Тавтологічні конструкції

Автори української богослужбової літератури XVI–першої половини XVII ст., слідом за польськими богословами XV–XVI ст., зберегли традицію використання у тексті тавтологічних конструкцій. Наприклад, словосполучення *цнота и побожность – cnota a pobożność*, *цнота и дѣлность – cnota y dźielności*; *цноты и оучинкы добрыє – cnoty y dobre uczynki*: “хочетъ абымъ я христіяниномъ будꙋчи, въ *цнотахъ и оучинкахъ добрыхъ* перевышшалъ, хотячи быти участникомъ Бозкого оного веселя” (1602, Єгипет, Діал. 52)[1]; “ѡ(т) строє(в) того свѣта має(т) быти ро(з)ноє їночє(с)коє ѡдѣнїє ... Бо щоко(л)вє(к) ... вымысли(т) и поважи(т)сѧ ꙋподобати собѣ єдє(н) ... чого анѣ было в ꙋживаню; то всє або на(д) потрєбꙋ є(ст), або з пыхи походѧчєє и длѧ того самого за рєчъ шко(д)ливꙋю має(т) быти почитано, и за таковꙋю котораѧ поро(ж)ности рачє(й) и жарто(в), нѣ(ж) цноты и побо(ж)ности знако(м) єстъ” (сер. XVII ст., Кас. 3 зв.)[1]; “Походнѧ котраѧ всѣмъ, прєвдѧчнє свѣтила, з цноты, и з' побожности, любєзнаѧ была” (1628, Луцьк, Андр.Лям. 3)[1]; “Находи(т)сѧ и ины(х) многѡ *цнотъ и дѣлностєй* рицєрски(х), которыи в(ш) к(ж) м(л) нє толко в‘ѡ(т)чизнѣ алє и в‘ чꙋжозємских‘ панствахъ з‘ вєликою фамілїи своєи славою доказовалъ” (1623, Київ, Присв Коп Четв МІКСВ 72)[1]; “Bonifacyuſz […] był *ialmużnik* wielki y winnych *cnotach y dobrych vczynkach* oſobliwie ſię kochał” (1579р., SkarŻyw / SP XVIw, III, 544)[3]; “iedno wypiſano ony ſławne cnoty ich [Achillesa, Hektora, Herkulesa i in.] / ony poważne dzielnośći / ony ſtałe a poććiwe żywoty ich” (1568 RejZwierc / SP XVI w. VI, 372)[3]; “ale y cnota wnich a pobożność / iako gdy drzewu korzenie poderzną / vſchła” (1579, SkarŻyw / SP XVIw., XXV, 115)[3].

З точки зору лексичного наповнення подібні тавтологічні конструкції в українській літературній мові були результатом аналогій до польської, однак з точки зору синтаксичної моделі вони були звичні й для української мови. Адже у багатьох мовах, де одним із чинників бурхливого розвитку лексичної системи була перекладацька діяльність, такі конструкції становили норму. Документуються вони у києворуських пам’ятках XI–XII ст., наприклад: “Меншии(м) (имѣти) к старѣиши *покоренье и послушанье*” (Пов. вр. л. 6582 / Срезн. II 1239)[4]; “не бы(с) мл(с)ти межи нами, нъ бѧше *тоуга и печаль*” (Новг. I л. 6738 / Срезн. II 138)[4]; “*Непорочъны и цѣломѫдръи* Иовъ” (Панд. Ант. XI в.л. 50 / Срезн III 1454)[4], а також в українських пам’ятках XVI–XVII ст.: “*з‘ колодѧзєвъ, и з‘ криницъ*, з‘ которых‘ѓды частѡ чєрпано бываєтъ, болшъ в‘ них‘ воды прибываєт‘” (1636, Київ, УЄ Кал. 665)[1]; “Якожъ тыи дворанє господаръскиє рєистры всихъ *кривдъ и шкодъ* пєрєд нами покладали” (1537, Ковель, AS 112)[1]; “а в том, тым Єго Милости торгом *сказа и шкода* вєликаѧ сѧ дєєт” (1527, Краків, AS III 30)[1]; “хто єсть *боязливый а лєкливый*, нєхай сѧ воротить” (б.м.н. сер. XVII ст. Хрон. 177)[1]; “от кото//рого *источника или студнѣ,* тот выналѣзок чръплючи,.. отрыгнул” (Виш. 50)[1].

За нашими спостереженнями, польські тавтологічні конструкції були менш численними, ніж українські. Однак це питання потребує глибшого вивчення. За вказаними польськими лексико-синтаксичними моделями творилися й українські конструкції, наприклад *мꙋжный и дѣлный* у значенні ’сміливість, мужність, героїзм’: “А в‘коротцє рєкши; завшє в‘ томъ цномъ гнѣздѣ, бывали людє *мꙋжныи и дѣлныи* мꙋжєвє вєликїи, в‘ радѣ щирыи, в‘ вѣрѣ стой (s) Православной сталыи” (1623, Київ,

Присв Коп Четв МІКСВ 73)[1], що свідчить про адаптацію полонізму до української лексико-синтаксичної системи.

Викладений у статті матеріал дає підставу зробити висновок, що у XVI–першій половині XVII ст. польська мова була найактивнішим джерелом безпосередніх й опосередкованих запозичень в українську літературну мову цього періоду. З неї в останню входили слова з найрізноманітніших лексико-тематичних груп: військової, юридичної, побутової, абстрактної (оцінної) та ін. Частина запозичених слів була фонетичними, морфологічними чи лексичними відповідниками вже існуючих в українській мові одиниць, частина – власне неологізмами (адміністративна, правова, оцінна, релігійна лексика). Мовні елементи польського походження сприймалися як забарвлені (стилістично чи емоційно) варіанти або синоніми українських відповідників. Ці відповідники були менш частотні і мали менш розбудовану семантичну структуру порівняно з українськими лексемами. Часто з польської запозичувалися слова тими лексико-тематичними групами, що мали свої достатні можливості для обслуговування різних сфер української мови. Запозичення з польської мови не становили у XVI–першій половині XVII ст. сталу структурну одиницю лексичної системи української мови, а були швидше пропозицією до цієї системи, що формувалася для обслуговування нової літературної мови того часу.

В українській мові полонізми проникають у систему церковнослов'янських запозичень, витісняючи останні зі вжитку. Актова мова XIV–XV ст. відігравала важливу роль у цьому процесі.

У XVI–першій половині XVII ст. запозичувалися не тільки польські слова, а й функціональні потенції даних лексем, які дублювали українську функціональну систему, оскільки полонізми не тільки зберігали тривалий зв'язок із польськими словами на рівні їх семантичної структури, а й "затягали" в українську систему парадигматику на рівні синонімії й антонімії, що розкриває характер поведінки запозиченого слова із близькоспорідненої мови за умови домінування народу чи культурно-політичних впливів мови-реципієнта. Співставивши час появи синонімічних відношень між словами, що запозичилися із польської мови, у мові-джерелі та українській мові, відзначаємо надзвичайно швидке протікання процесів аналогії в українській мові, що вказує на тісні контакти цих літературних мов із чіткою спрямованістю: польське → українське. Польська мова впливала не лише на лексичну, а й на граматичну систему української мови, зокрема, синтаксис.

Такі запозичення здатні активно руйнувати питому структуру мови (у даному випадку – лексичну), оскільки літературна мова у суспільстві має значно більший авторитет, аніж усна розмовна, що могло призвести до проблем соціально-культурного характеру.

Процес запозичення з польської мови в українську XVI–першої половини XVII ст. був зумовлений як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними чинниками: спорідненістю мов, їх безпосереднім контактом, напрямом реформаційних рухів та політичних впливів, особливістю ставлення до чужих елементів у вказаний період.

Список скорочень

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т.1, 3. Київ 1982, 1989.

Лекц. – Лекції словєнскії Златоустого от бесід євангельських от ієрея Наливайка выбраниє. Острог, перед 1627 (зберігається в Москві у фондах наукової бібліотеки ім. Леніна).

Л҃к. – Л҃карство на ѡспалый оумыслъ чолов҃чїй а особливє на затвєрд҃лыє ср^{д}ца людскіє завєдєныє св҃томъ альбо якими гр҃хами бж^{с}твєннаго іѡанна златоустаго до Fєѡдора мни-

ха. Острог, 1607. С.124–178. (зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника АН України, шифр II Ст. –2216).

ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь. Москва, 2002.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1–3. Москва, 1988 –1990.

Срезн. – Срезневський И.И. Материалы для слораря древнерусского языка. Т.1–3. Санкт-Петербург, 1893–1895–1903.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1–2. Київ, 1977–1978.

СУМ XVI – пер. пол. XVII ст. – Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Вип. 1–9. Львів, 1994–2002.

СЦРЯ – Словарь церковно-славянского и русского языка (составленный вторым отделением Академии наук). Т. 4. Санкт-Петербург, 1847

Тест. – Тєстамєнтъ в христѣ побожного и славного монархи свѣта Василїѧ цєсара кгрєцкого до сна своєго южъ коронованого Льва филозофа дѣдича и цєсара тогожъ цєсарства // Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ чоловѣчїй а особливє на затвєрдѣлыє ср^{д}ца людскіє завєдєныє свѣтомъ альбо якими грѣхами бж^{с}твєннаго іѡанна златоустаго до Fєѡдора мниха. Острог, 1607. С.124–178 (зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника АН України, шифр II Ст. –2216).

Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.

SJP – Słownik języka polskiego. T. 3. Warszawa, 1904.

SJStsl – Slovnik jazyka staroslovénského. Z. 3, 9, 13, 21, 28. Praha, 1959, 1965, 1966, 1971, 1975.

SP XVI w. – Słownik polszczyzny XVI wieku. T. 2, 3, 5, 6, 7, 23, 25, 26. Wrocław–Warszawa–Kraków– Gdańsk, 1967, 1968, 1971, 1972, 1973, 1995, 1997, 1998.

Stp – Słownik staropolski. T. 2, 6, 8. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódz 1956–1959, 1970–1973, 1977–1981.

акт. – актова мова
богосл. – богословська мова
гр. – грецьке
Карт. – Картотека “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.”
Kart. – Картотека “Słownika polszczyzny XVI wieku”
лат. – латинське
літ. – література
ЛСВ – лексико-семантичний варіант
нім. – німецьке
ориг. – оригінальний
перев. – переважно
поез. – поезія
пол. – польське
рідк. – рідко
різн. – різний
словн. – словник
стил. – стиль
укр. – українське
ч. – чеське
част. – часто
цсл. – церковнослов’янське

Умовні позначення

- [1]Скорочення подаються за: Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994.
- [2]Скорочення подаються за: Słownik staropolski. T.1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódz, 1953.

- [3]Скорочення подаються за : Słownik polszczyzny XVI wieku. T.1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.
- [4]Скорочення подаються за: Срезневський И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1. Санкт-Петербург, 1893.

THE CHARACTER OF THE BORROWINGS FROM POLISH INTO UKRAINIAN LANGUAGE during the XVI – the first half of the XVII centuries

Larysa HONTARUK

L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000
The Chair of General Linguistics

The article traces the character of the borrowings from Polish into Ukrainian during the XVI – the first half of the XVII centuries. The material for this investigation is taken from 9 copy-books of the "Dictionary of the Ukrainian Language of the XVI- the first half of the XVII Centuries" and from the individual observations over the language of the XVI–the first half of the XVII centuries works. The author of the article investigates lexical-themical groups, some notional fields, semantic processes in the meaning structure of the Polish words, synonymic lines, antonymic pairs, semantic-syntactic constructions and also gives some statistic data. The Polish words are given in the comparison with Church Slavic vocabulary. The author pays special attention to the intralinguistic and extralinguistic features.

Key words: Polish word, Church Slavic word, Ukrainian vocabulary, semantics, syntactis construction.

Статтю виконано у рамках проекту, підтриманого Kasą im. Mianowskiego i Fundacją na Rzecz Nauki Polskiej.

Стаття надійшла до редколегії 12.04.2004
Прийнята до друку 26.09.2004